

ΡΕΝΕ ΝΤΕΚΑΡΤ

ΣΤΟΧΑΣΜΟΙ
ΠΕΡΙ ΤΗΣ
ΠΡΩΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Μετάφραση - Σχόλια
ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΒΑΝΤΑΡΑΚΗΣ

ΕΚΚΡΕΜΕΣ

ΡΕΝΕ ΝΤΕΚΑΡΤ

ΣΤΟΧΑΣΜΟΙ
ΠΕΡΙ ΤΗΣ
ΠΡΩΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Μετάφραση - Σημειώσεις - Σχόλια
ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΒΑΝΤΑΡΑΚΗΣ

Εὐμενεῖς ἔλεγχοι

Ἐκδόσεις ΕΚΚΡΕΜΕΣ

Ἐπιμελητὲς τῆς σειρᾶς
ΣΤΕΛΙΟΣ ΒΙΡΒΙΔΑΚΗΣ
ΠΑΥΛΟΣ ΚΑΛΛΙΓΑΣ
ΓΙΩΡΓΟΣ ΞΗΡΟΠΑΙΔΗΣ
Ν.Μ. ΣΚΟΥΤΕΡΟΠΟΥΛΟΣ

Ἡ παρούσα ἔκδοση πραγματοποιήθηκε μὲ τὴν
οἰκονομικὴ ἐνίσχυση τοῦ Ἐθνικοῦ Κέντρου Βιβλίου

Τίτλος πρωτοτύπου: *Meditationes de prima philosophia*

© Ἐκδόσεις ΕΚΚΡΕΜΕΣ – Χριστίνα Ζήση

Ἰουλιανοῦ 41-43, Ἀθήνα 104 33

Τηλ./Fax: 210 8220006

Βιβλιοπωλεῖο: Στοὰ τοῦ Βιβλίου, Πεσμαζόγλου 5, Ἀθήνα

Τηλ.: 210 3213583

Μάρτιος 2003

ISBN 960-7651-27-8

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ	9
ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΠΡΟΣ ΤΗ ΣΟΡΒΟΝΝΗ	29
ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΑΝΑΓΝΩΣΤΗ	41
ΣΥΝΟΨΗ ΤΩΝ ΕΞΙ ΑΚΟΛΟΥΘΩΝ ΣΤΟΧΑΣΜΩΝ	49
ΣΤΟΧΑΣΜΟΙ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΠΡΩΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ	
Πρώτος Στοχασμός	59
Δεύτερος Στοχασμός	70
Τρίτος Στοχασμός	86
Τέταρτος Στοχασμός	128
Πέμπτος Στοχασμός	144
Έκτος Στοχασμός	158
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	
Λόγοι, διευθετημένοι με γεωμετρικό τρόπο, που τεκμηριώνουν την ύπαρξη του Θεού και τή διάκριση τῆς ψυχῆς ἀπὸ τὸ σῶμα	189
ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ	207
ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ	249
ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ	267
ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΟ	277
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	293

ΣΤΟΧΑΣΜΟΙ
ΠΕΡΙ
ΤΗΣ ΠΡΩΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΣΤΟΥΣ ΟΠΟΙΟΥΣ ΑΠΟΔΕΙΚΝΥΟΝΤΑΙ
Η ΥΠΑΡΞΗ ΤΟΥ ΘΕΟΥ
ΚΑΙ Η ΔΙΑΚΡΙΣΗ
ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗΣ ΨΥΧΗΣ ΑΠΟ ΤΟ ΣΩΜΑ

Περὶ ὅσων μποροῦν νὰ τεθοῦν ἐν ἀμφιβόλῳ.

Διαπίστωσα ἤδη, ἐδῶ καὶ ἀρκετὰ χρόνια, ὅτι τὰ ψευδῆ πράγματα ποὺ δέχτηκα ἀπὸ μικρὴ ἡλικία ὡς ἀληθινὰ ἦταν πάρα πολλά, καὶ ὅτι ὅσα οἰκοδόμησα κατόπιν πάνω τους ἦταν πολὺ ἀμφίβολα. Ἐπρεπε ἐπομένως κάποτε στὴ ζωὴ μου νὰ τὰ ἀνατρέψω ὅλα ἐκ βάθρων καὶ νὰ ἀρχίσω ἐκ νέου ἀπὸ τὰ πρῶτα θεμέλια, ἂν ἐπιθυμοῦσα νὰ ἐδραιώσω κάτι στέρεο καὶ μόνιμο στὸ πεδίο τῶν ἐπιστημῶν.¹ Ἀλλά, ἐπειδὴ τὸ ἔργο αὐτὸ φαινόταν πελώριο, περίμενα νὰ φτάσω σὲ μιὰ ἡλικία τόσο ὠριμη ὥστε νὰ μὴν ἀκολουθεῖ καμιὰ ἄλλη καταλληλότερη γιὰ τὴν ἀνάληψη ἐνὸς τέτοιου ἐγχειρήματος. Ὅποτε τὸ ἀνέβαλα τόσο πολὺ ὥστε, ἂν ξόδευα ἐφεξῆς βουλευόμενος τὸν χρόνο ποὺ ἀπομένει γιὰ δράση, θὰ ἦμουν ὑπόλογος. Σήμερα λοιπὸν ποὺ ἔφτασε ἡ στιγμή, ἀπάλλαξα τὸ πνεῦμα μου ἀπὸ κάθε φροντίδα, ἐξασφάλισα σίγουρη ἡσυχία, ἀπομονώθηκα, καὶ τελικὰ θὰ ἐπιδιοθῶ σοβαρὰ καὶ ἐλεύθερα στὴ γενικὴ ἀνατροπὴ αὐτῶν τῶν γνωμῶν μου.

Πρὸς τοῦτο ὅμως, δὲν εἶναι ἀναγκαῖο νὰ δείξω ὅτι

1. Οἱ προκαταλήψεις ποὺ ἐδραιώνονται κατὰ τὴν περίοδο τῆς παιδικῆς ἡλικίας εἶναι, σύμφωνα μὲ τὸν Ντεκάρτ, ἡ πρώτη καὶ κύρια αἰτία τῆς πλάνης. Βλ. Ἀρχές τῆς φιλοσοφίας, I, 71.

εἶναι ὅλες ψευδεῖς, κάτι πού δὲν θὰ μπορούσα ἴσως νὰ καταφέρω ποτέ. Ἄλλά, ἐπειδὴ ὁ Λόγος μὲ πείθει τώρα ὅτι δὲν πρέπει νὰ ἀρνοῦμαι λιγότερο ἐπιμελῶς τὴ συγκατάθεσή μου σὲ ὅσα δὲν εἶναι ἐντελῶς βέβαια καὶ ἀναμφίβολα παρὰ σὲ ὅσα εἶναι ἐμφανῶς ἐσφαλμένα, θὰ εἶναι ἀρκετὸ νὰ ἀνακαλύψω κάποιο λόγο ἀμφιβολίας σὲ αὐτὲς γιὰ νὰ τὶς ἀπορρίψω ὅλες.² Οὐτε εἶναι ἀνάγκη νὰ τὶς διατρέξω μία πρὸς μία, ἔργο πού θὰ ἦταν ἀτέρμονο· ἀλλὰ ἐπειδὴ, ὑποσκαφέντων τῶν θεμελιῶν, καταρρέει αὐτομάτως ὅ,τι εἶχε οἰκοδομηθεῖ πάνω τους, θὰ πληῆξω κατευθείαν τὶς ἴδιες τὶς ἀρχές στὶς ὁποῖες στηρίζονταν ὅλα ὅσα πίστευα παλαιότερα.

“Ὅ,τι δέχτηκα μέχρι πρότινος ὡς ἀληθέστατο, τὸ παρέλαβα ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις ἢ διὰ τῶν αἰσθήσεων.³ Ὅμως τοῦτες τὶς συνέλαβα ἐνίοτε νὰ σφάλουν, καὶ

2. Ἡ γαλλικὴ ἐκδοχή: « Ἐφόσον ὁ Λόγος μὲ πείθει τώρα ὅτι δὲν πρέπει νὰ ἐμποδίσω λιγότερο ἐπιμελῶς τὸν ἑαυτό μου νὰ δώσω πίστη σὲ πράγματα πού δὲν εἶναι ἐντελῶς βέβαια καὶ ἀναμφίβολα ἀπὸ ὅ,τι σὲ ὅσα μᾶς φαίνονται ἐμφανῶς ἐσφαλμένα, ἢ παραμικρὴ ἀφορμὴ ἀμφιβολίας πού θὰ βρῶ σὲ αὐτὲς θὰ εἶναι ἀρκετὴ γιὰ νὰ μὲ κάνει νὰ τὶς ἀπορρίψω ὅλες». Μὲ ἄλλα λόγια, ὀφείλουμε νὰ ἀπορρίψουμε ὅτιδήποτε περιέχει ἔστω καὶ τὴν ἐλάχιστη ἀμφιβολία ἔτσι ὥστε νὰ μὴ μείνει παρὰ ὅ,τι εἶναι ἀπολύτως βέβαιο καὶ ἀναμφίβολο. Πρβλ. *Κανόνες γιὰ τὴν καθοδήγηση τῆς εὐφυΐας*, II· *Ἀρχὲς τῆς φιλοσοφίας*, I, 2.

3. Παραλαμβάνουμε κάτι ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις ὅταν τὸ ἀντλοῦμε ἀπὸ προσωπικὴ ἐμπειρία (λόγου χάρη, ὅταν ἀντιλαμβανόμαστε μὲ τὴν ὄραση τὰ σχήματα ἢ τὰ χρώματα), ἐνῶ παραλαμβάνουμε κάτι διὰ τῶν αἰσθήσεων ὅταν τὸ μαθαίνουμε ἀπὸ κάποιον ἄλλο (λόγου χάρη, ὅταν μαθαίνουμε διὰ τῆς ἀκοῆς κάτι ἀπὸ τοὺς γονεῖς ἢ τοὺς δασκάλους). Βλ. *Συνομιλία μὲ τὸν Μπούρμαν* (AT, V, 146).

εἶναι συνετὸ νὰ μὴν ἐμπιστευόμαστε ποτὲ ἐντελῶς ὄ-
 σους μᾶς ἀπάτησαν ἔστω καὶ μία φορά.

Ἄλλὰ παρότι ἴσως οἱ αἰσθήσεις μᾶς ξεγελοῦν ἐνίστε
 σχετικὰ μὲ ὀρισμένα μικροσκοπικὰ καὶ ἀπομακρυσμέ-
 να πράγματα, ὑπάρχουν πολλὰ ἄλλα περὶ τῶν ὁποίων
 εἶναι ἐντελῶς ἀδύνατο νὰ ἀμφιβάλλουμε, παρότι ἀ-
 ντλοῦνται ἀπὸ αὐτές. Γιὰ παράδειγμα, ὅτι εἶμαι τώρα
 ἐδῶ, ὅτι κάθομαι κοντὰ στὴ φωτιά, ὅτι εἶμαι ντυμένος
 μὲ χειμερινὸ χιτῶνιο, ὅτι κρατῶ στὰ χέρια τοῦτο τὸ
 χαρτί, κ.τ.ῶ. Πῶς θὰ μποροῦσα ἄραγε νὰ ἀρνηθῶ ὅτι
 τοῦτα τὰ χέρια, καὶ ὅλο τοῦτο τὸ σῶμα, εἶναι δικὰ μου;
 Ἐκτὸς ἴσως ἂν συγκρίνω τὸν ἑαυτό μου μὲ ἐκείνους τοὺς
 μανιακοὺς τῶν ὁποίων τὸ μυαλὸ εἶναι θολωμένο ἀπὸ [19]
 τόσο ἀτίθασες ἀναθυμιάσεις μελανῆς χολῆς⁴ ὥστε δια-
 τείνονται ἐπίμονα ὅτι εἶναι βασιλεῖς ἐνῶ εἶναι πάμ-
 φτωχοι, ὅτι φοροῦν πορφύρα ἐνῶ εἶναι ὀλόγυμνοι, ὅτι
 ἔχουν πῆλινο κεφάλι, ὅτι εἶναι κολοκύθες, ἢ ὅτι εἶναι
 φτειαγμένοι ἀπὸ γυαλί. Ἄλλὰ ἐκεῖνοι εἶναι ἄφρονες,
 καὶ δὲν θὰ φαινόμεν λιγότερο παράφρων ἂν ἀκολου-
 θοῦσα τὸ παράδειγμά τους.

Λαμπρότατα! Σὰν νὰ μὴν ἦμουν ἄνθρωπος ποὺ συ-
 νηθίζει νὰ κοιμᾶται τῆ νύχτα καὶ νὰ παθαίνει στὰ ὄ-
 νειρά του ὅλα αὐτά, ἐνίστε δὲ καὶ λιγότερο ἀληθοφανῆ,
 ποὺ παθαίνουν καὶ ἐκεῖνοι ὅταν εἶναι ζύπνιοι.⁵ Πόσο

4. Ἡ μέλαινα χολή εἶναι ἐπινόημα τοῦ Ἱπποκράτη καὶ τοῦ
 Γαληνοῦ. Ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ἕως τὸν 18ο αἰῶνα ἐθεωρεῖτο ὑ-
 πεύθυνη γιὰ διάφορες ψυχοπαθολογικὲς καταστάσεις, ἐξοῦ ἢ λέξη
 μελαγχολία.

5. Οἱ πλάνες τῶν αἰσθήσεων, τὸ παραλήρημα τῶν τρελῶν καὶ

συχνά δὲν πείθομαι κατὰ τὴ νυχτερινὴ κατάκλιση ὅτι εἶμαι τάχα ἐδῶ, ντυμένος μὲ χιτῶνιο καὶ καθισμένος κοντὰ στὴ φωτιά, ἐνῶ βρίσκομαι ἄντυτος στὸ κρεβάτι; Τώρα ἀσφαλῶς κοιτάζω μὲ ὀρθάνοιχτα μάτια αὐτὸ τὸ χαρτί, τὸ κεφάλι τοῦτο ποὺ κουνῶ δὲν εἶναι ναρκωμένο, ἀπλώνω καὶ αἰσθάνομαι σκόπιμα καὶ ἐκούσια τοῦτο τὸ χέρι: τόσο διακριτὰ πράγματα δὲν συμβαίνουν στὸν κοιμισμένο. Σὰν νὰ μὴ θυμόμουν δῆθεν ὅτι ἀπατήθηκα ἄλλοτε καὶ ἀπὸ παρόμοιες σκέψεις στὸν ὕπνο μου! Καί, σκεπτόμενος προσεκτικότερα αὐτὸ τὸ σημεῖο, βλέπω τόσο καθαρὰ ὅτι δὲν μπορούμε ποτὲ νὰ διακρίνουμε μὲ βέβαιες ἐνδείξεις τὴν ἐγρήγορση ἀπὸ τὸν ὕπνο, ὥστε μένω κατάπληκτος· καὶ ἡ κατάπληξη αὐτὴ ἐπιβεβαιώνει σχεδὸν τὴν ἐντύπωσή μου ὅτι κοιμᾶμαι.

Ἄς ὑποθέσουμε λοιπὸν ὅτι κοιμόμαστε, καὶ ὅτι ἐπιμέρους πράγματα ὅπως ὅτι ἀνοίγουμε τὰ μάτια, ὅτι κουνᾶμε τὸ κεφάλι, ὅτι ἀπλώνουμε τὰ χέρια, δὲν εἶναι ἀληθῆ. Ἄς ὑποθέσουμε ἐπίσης ὅτι δὲν ἔχουμε κἄν χέρια, οὔτε ὄλο τοῦτο τὸ σῶμα. Ὡστόσο, πρέπει ἀσφαλῶς νὰ ὁμολογήσουμε ὅτι ὅσα βλέπουμε κοιμισμένοι εἶναι κάτι σὰν ζωγραφισμένες εἰκόνες ποὺ δὲν θὰ μπορούσαν νὰ πλαστοῦν παρὰ καθ' ὁμοίωσιν ἀληθινῶν πραγμάτων. Ἄρα, γενικὰ πράγματα ἔστω, ὅπως τὰ

οἱ ψευδαισθήσεις τῶν ὀνείρων ἀποτελοῦν κλασικὰ ἐπιχειρήματα τῶν σκεπτικῶν ὑπὲρ τῆς σαθρότητας τῆς ἀνθρώπινης γνώσης. Οἱ διασημότεροι ἐκπρόσωποι τοῦ σκεπτικισμοῦ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ντεκάρτ ἦταν ὁ Μονταίνιος (Michel Eyquem de Montaigne, 1533-1592), ὁ Pierre Charron (1541-1603) καὶ ὁ Francisco Sanchez (ἄπεβ. τὸ 1632). Κύριες πηγές ἐμπνευσθῆς τους ἦταν τὰ ἔργα τοῦ Σέξτου Ἐμπειρικοῦ καὶ τὰ *Academica* τοῦ Κικέρωνα.

μάτια, τὸ κεφάλι, τὰ χέρια καὶ ὁλόκληρο τὸ σῶμα, δὲν εἶναι φανταστικά ἀλλὰ ἀληθινὰ καὶ ὑπαρκτά. Διότι, ἀκόμα καὶ ὅταν οἱ ζωγράφοι πασχίζουν νὰ πλάσουν [20] Σειρήνες καὶ Σατύρους μὲ πολὺ ἀσυνήθιστες μορφές, δὲν μποροῦν νὰ τοὺς δώσουν πέρα γιὰ πέρα καινούργιες φύσεις, ἀλλὰ ἀναμειγνύουν μονάχα μέλη διαφόρων ζώων ἢ, ἂν ἴσως ἐπινοήσουν κάτι τόσο καινοφανές ὥστε νὰ μὴν ἔχουμε δεῖ ἀπολύτως τίποτα ὅμοιό του, κάτι ἐντελῶς πλασματικὸ καὶ ψεύτικο, ὥστόσο πρέπει τουλάχιστον νὰ ὑπάρχουν ἀληθινὰ χρώματα ἀπὸ τὰ ὁποῖα νὰ τὸ συνθέτουν.⁶ Μὲ ἀνάλογο τρόπο, παρότι γενικὰ πράγματα ὅπως μάτια, κεφάλι, χέρια κ.τ.ῶ. μποροῦν νὰ εἶναι φανταστικά, ὥστόσο πρέπει νὰ ὁμολογήσουμε ἀναγκαῖα ὅτι ὀρισμένα ἄλλα ἔστω, ἀκόμα πιὸ ἀπλὰ καὶ καθολικά, εἶναι ἀληθινὰ, καὶ ὅτι ἀπὸ αὐτά, σὰν ἀπὸ ἀληθινὰ χρώματα, πλάθονται ὅλες ἐκεῖνες οἱ εἰκόνες τῶν πραγμάτων πού εἶναι στὴ σκέψη μας, εἴτε εἶναι ἀληθινές εἴτε ψεύτικες.⁷

6. «...ἢ, ἂν ἴσως ἡ φαντασία τους εἶναι ἀρκετὰ ἀλλόκοτη γιὰ νὰ ἐφεύρει κάτι τόσο καινούργιο ὥστε ποτὲ νὰ μὴν ἔχουμε δεῖ ὅμοιό του, καὶ ἔτσι τὸ ἔργο τους νὰ μᾶς ἀπεικονίζει ἓνα καθαρὰ πλαστὸ καὶ ἀπολύτως ψεύτικο πρᾶγμα, ἀσφαλῶς τὰ χρώματα τουλάχιστον ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ συνθέτουν πρέπει νὰ εἶναι ἀληθινὰ».

7. Σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο ὁ Ντεκάρτ περνᾷ βαθμηδὸν ἀπὸ τὰ ἐπιμέρους πράγματα (*particularia*, γαλλ. *particularités*) στὰ γενικὰ (*generalia*, γαλλ. *choses générales*) καὶ ἀπὸ τὰ γενικὰ στὰ καθολικά (*universalia*, γαλλ. *choses universelles*), ἀναζητώντας ἓνα βαθύτερο, σταθερότερο καὶ ἀληθέστερο στρώμα τῆς πραγματικότητος. Ἡ γαλλικὴ ἐκδοχὴ τῆς τελευταίας πρότασης ἔχει ὡς

Αὐτοῦ τοῦ εἶδους φαίνονται νὰ εἶναι ἡ σωματικὴ φύση ἐν γένει καὶ ἡ ἔκτασή της· τὸ σχῆμα τῶν ἑκτατῶν πραγμάτων· ἡ ποσότης, ἤτοι τὸ μέγεθος καὶ ὁ ἀριθμὸς τους· ὁ τόπος στὸν ὁποῖο ὑπάρχουν, ὁ χρόνος κατὰ τὸν ὁποῖο διαρκοῦν, κ.τ.δ.

Δὲν θὰ βγάζαμε λοιπὸν λάθος συμπέρασμα ἂν λέγαμε ὅτι ἡ Φυσικὴ, ἡ Ἀστρονομία, ἡ Ἰατρικὴ, καὶ ὅλες οἱ ἄλλες ἐπιστῆμες ποὺ ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴ θεώρηση τῶν σύνθετων πραγμάτων, εἶναι ἀμφίβολες· ἐνῶ ἡ Ἀριθμητικὴ, ἡ Γεωμετρία καὶ οἱ ἄλλες παρόμοιες ἐπιστῆμες, οἱ ὁποῖες δὲν πραγματεύονται παρὰ ἀπλούστατα καὶ γενικότατα πράγματα, ἀδιαφορῶντας γιὰ τὸ ἂν ὑπάρχουν ἢ δὲν ὑπάρχουν στὴ φύση, περιέχουν κάτι βέβαιο καὶ ἀναμφίβολο. Διότι, εἴτε ἀγρυπνῶ εἴτε κοιμᾶμαι, δύο σὺν τρία θὰ κάνει πέντε, καὶ τὸ τετράγωνο δὲν θὰ ἔχει περισσότερες ἀπὸ τέσσερις πλευρές· τόσο

ἐξῆς: «Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο, παρότι τὰ γενικὰ αὐτὰ πράγματα, δηλαδὴ μάτια, ἓνα κεφάλι, χέρια καὶ ἄλλα παρόμοια μποροῦν νὰ εἶναι φανταστικά, ὥστόσο πρέπει νὰ ὁμολογήσουμε ὅτι ὑπάρχουν ἀκόμα πιὸ ἀπλά καὶ καθολικὰ πράγματα, ἀληθινὰ καὶ ὑπαρκτά, ἀπὸ τὴν ἀνάμειξη τῶν ὁποίων, ὅπως γίνεται λίγο-πολὸ καὶ μὲ τὴν ἀνάμειξη τῶν λίγων ἀληθινῶν χρωμάτων, σχηματίζονται ὅλες ἐκεῖνες οἱ εἰκόνες τῶν πραγμάτων ποὺ ἐδρεοῦν στὴ σκέψη μας, εἴτε εἶναι ἀληθινές καὶ πραγματικὲς εἴτε πλαστὲς καὶ φαντασιώδεις». (Σημειωτέον ὅτι οἱ ὄροι *particularia* καὶ *universalia* θὰ μπορούσαν νὰ ἀποδοθοῦν ἐδῶ ὡς *καθέκαστα* καὶ *καθόλου*. «Ὁμως, ἀφ' ἑνός, δὲν θὰ ὑπῆρχε ἀντίστοιχος ὅρος γιὰ τὸ τρίτο σκέλος τῆς διάκρισης, καί, ἀφ' ἑτέρου, ὁ Ντεκάρτ δὲν συζητᾷ ἐδῶ τὸ θέμα τῶν καθολικῶν ἐννοιῶν. Ἡ θέση του ἐπ' αὐτοῦ τοῦ ζητήματος κατατίθεται στὶς Ἀρχές τῆς φιλοσοφίας, I, 58, 59.)

διαυγεῖς ἀλήθειες δὲν φαίνεται δυνατὸ νὰ εἶναι ὑποπτες ψεύδους.

Ἐντούτοις, στὸ πνεῦμα μου ὑπάρχει σφηνωμένη ἀπὸ [21] παλιὰ μιὰ ὀρισμένη γνώμη: ὅτι ὑπάρχει ἓνας Θεὸς ποὺ μπορεῖ νὰ κάνει τὰ πάντα, καὶ ποὺ μὲ δημιούργησε ἔτσι, ὅπως εἶμαι. Πῶς ξέρω ὅμως ὅτι δὲν τὰ κανόνισε ἔτσι, ὥστε νὰ μὴν ὑπάρχει οὔτε γῆ, οὔτε οὐρανός, οὔτε ἕκτατὸ σῶμα, οὔτε σχῆμα, οὔτε μέγεθος, οὔτε τόπος, καὶ ὡστόσο ὅλα τοῦτα νὰ μὴ μοῦ φαίνονται νὰ ὑπάρχουν ἀλλιῶς ἀπὸ ὅ,τι τώρα; Καὶ μάλιστα, ὅπως ἀκριβῶς κρίνω ὅτι οἱ ἄλλοι πλανῶνται ἐνίοτε ἀκόμα καὶ σὲ ὅσα πρεσβεύουν ὅτι ξέρουν τελειότατα, ἔτσι καὶ ἐγὼ μπορεῖ νὰ σφάλω ὅποτε προσθέτω τὸ δύο μὲ τὸ τρία, ἀπαριθμῶ τὶς πλευρὲς τοῦ τετραγώνου, ἢ κάνω κάτι ἀκόμα εὐκολότερο, ἂν μποροῦμε νὰ φανταστοῦμε κάτι εὐκολότερο. Ἴσως ὅμως νὰ μὴ θέλει ὁ Θεὸς νὰ ἀπατῶμαι τόσο πολύ, διότι καλεῖται πανάγαθος. Ἀλλά, ἂν ἀπάδει στὴν ἀγαθότητά του νὰ μὲ δημιούργησε ἔτσι ποὺ νὰ σφάλω πάντοτε, φαίνεται ἐπίσης ἀλλότριον σὲ αὐτὴ νὰ ἐπιτρέπει νὰ σφάλω ἐνίοτε· τὸ τελευταῖο ὡστόσο δὲν μπορεῖ νὰ εἰπωθεῖ.⁸

8. «Ὡστόσο, ἂν ἀπάδει στὴν ἀγαθότητά του νὰ μὲ ἔκανε ἔτσι ποὺ νὰ σφάλω πάντοτε, φαίνεται ἐπίσης νὰ τοῦ εἶναι κάπως [aucunement· στὰ γαλλικὰ τοῦ 17ου αἰῶνα αὐτὸ τὸ ἐπίρρημα σημαίνει κάπως καὶ ὄχι καθόλου] ἀντίθετο νὰ ἐπιτρέπει νὰ σφάλω ἐνίοτε, καὶ παρὰ ταῦτα δὲν μπορῶ νὰ ἀμφιβάλλω ὅτι τὸ ἐπιτρέπει». Τὸ πρόβλημα ποὺ τίθεται ἐδῶ εἶναι βαρύνουσας σημασίας. Ὑπονοεῖται ὅτι, ἂν ὁ Θεὸς εἶναι πανάγαθος, τὰ δημιουργήματά του πρέπει νὰ εἶναι τέλεια, καὶ ἄρα ὁ ἄνθρωπος, ὡς τέλειο δημιούργημα τοῦ Θεοῦ, δὲν θὰ πρέπει νὰ πλανᾶται ποτέ, ἐπειδὴ ἢ

Ἐπὶ τὸν ἕνα τὸν Θεὸν ἴσως ὀρισμένοι πού θά προτιμοῦσαν νὰ ἀρνηθοῦν ἕναν τόσο δυνατὸ Θεὸν παρά νὰ πιστέψουν ὅτι ὅλα τὰ ἄλλα πράγματα εἶναι ἀβέβαια. Ἀλλὰ ἄς μὴν τοὺς ἐναντιωθοῦμε, ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ὅλα ὅσα λέγονται ἐδῶ γιὰ τὸν Θεὸν εἶναι μυθοπλασίες. Μά, εἴτε ὑποθέσουν ὅτι ἔφτασα σὲ ὅ,τι εἶμαι μέσω τῆς εἰμαρμένης, μέσω τῆς τύχης, μέσω μιᾶς συνεχοῦς ἀκολουθίας πραγμάτων, ἢ μέσω κάποιου ἄλλου τρόπου,⁹ ἀφοῦ τὸ νὰ σφάλει καὶ νὰ πλανᾶται κανεὶς φαίνεται νὰ εἶναι ἀτέλεια, ὅσο λιγότερο ἰσχυρὸ θέσουν τὸν γενεσιουργό μου, τόσο πιθανότερο θά εἶναι νὰ εἶμαι τόσο ἀτελής ὥστε νὰ σφάλω διαρκῶς.¹⁰ Στὰ ἐπιχειρήματα τοῦτα δὲν ἔχω ἀσφαλῶς νὰ ἀπαντήσω, ἀλλὰ ἀναγκάζομαι τελικὰ νὰ ὁμολογήσω ὅτι, ἀπὸ ὅσα νόμιζα παλαιότερα ἀληθῆ, δὲν ὑπάρχει τίποτα γιὰ τὸ ὁποῖο νὰ μὴ δικαιούμαι τώρα νὰ ἀμφιβάλλω, καὶ τοῦτο ὄχι ἀπὸ ἀπερισκεψία ἢ ἐπιπο-

πλάνη μαρτυρεῖ ἀτέλεια στὸ δημιούργημα καὶ δολιότητα στὸν δημιουργό. Φαίνεται λοιπὸν νὰ ἀπάδει στὴν ἀγαθότητα τοῦ Θεοῦ ὄχι μόνο νὰ μᾶς δημιούργησε ἔτσι πού νὰ σφάλουμε πάντοτε, ἀλλὰ ἀκόμα καὶ νὰ μᾶς δημιούργησε ἔτσι πού νὰ σφάλουμε ἐνίοτε, ἐφόσον τὸ νὰ εἶναι ὁ Θεὸς λίγο ἀπατεώνας ἀπάδει ἐξίσου μὲ τὸ νὰ εἶναι πολὺ. Ἀφοῦ τώρα εἶναι προφανές ὅτι σφάλουμε ἐνίοτε, θά μπορούσε νὰ συμπεράνει κανεὶς ὅτι ὁ Θεὸς συγκατατίθεται στὴν ὑπαρξὴ τῆς πλάνης, καὶ συνεπῶς ὅτι δὲν εἶναι ἀγαθός. Ἡ ἀναίρεση ἐνὸς τέτοιου συμπεράσματος ἀπαιτεῖ τὴν ἐναρμόνιση τῆς ὑψιστῆς ἀγαθότητος τοῦ Θεοῦ μὲ τὴν ὑπαρξὴ τῆς πλάνης, πράγμα πού θά ἐπιχειρηθεῖ ἀπὸ τὸν Ντεκάρτ στὸν *Τέταρτο* καὶ στὸν *Ἑκτο Στοχασμό*. Πρβλ. ἐπίσης *Ἀρχές τῆς φιλοσοφίας*, I, 29-30.

9. Στόχος τῶν φράσεων εἶναι κυρίως οἱ ἐπικούρειοι καὶ οἱ στωικοί.

10. Πρβλ. *Ἀρχές τῆς φιλοσοφίας*, I, 5.

λαιότητα, αλλά για ἔγκυρους καὶ μελετημένους λόγους. Πρέπει λοιπὸν νὰ ἀναστρίλω ἐφεξῆς τόσο ἐπιμελῶς τὴν συγκατάθεσή μου σὲ τοῦτα ὅσο καὶ στὰ ἐμφανῶς ψευδῆ, ἂν θέλω νὰ ἀνακαλύψω κάτι βέβαιο. [22]

Ἄλλὰ δὲν ἀρκοῦν ἀκόμα αὐτὲς οἱ ἐπισημάνσεις, πρέπει ἐπίσης νὰ φροντίσω νὰ τὶς θυμᾶμαι· διότι οἱ συνήθεις γνῶμες ἐπιστρέφουν διαρκῶς, καὶ καταλαμβάνουν τὴν εὐπιστία μου, σὰν ἡ μακροχρόνια σχέση καὶ τὸ δικαίωμα τῆς οἰκειότητος νὰ τὶς προσδένουν σὲ αὐτὴ σχεδὸν ἄθελά μου.¹¹ Οὐδέποτε θὰ ξεσυνηθίσω νὰ τοὺς παρέχω τὴν συγκατάθεση καὶ τὴν ἐμπιστοσύνη μου ὅσο θὰ ὑποθέτω ὅτι εἶναι τέτοιες ποὺ εἶναι ἀληθινά, δηλαδὴ κατὰ κάποιον τρόπο ἀμφίβολες, ὅπως καταδείχτηκε μόλις, ἀλλὰ παρὰ ταῦτα ἐξαιρετικὰ πιθανές, ὥστε νὰ εἶναι πολὺ πιὸ λογικὸ νὰ τὶς πιστεύει κανεὶς παρὰ νὰ τὶς ἀρνεῖται. Ἐχω λοιπὸν τὴν γνώμη ὅτι δὲν θὰ ἔκανα ἄσχημα ἂν, ἀντιστρέφοντας πλήρως τὴ βούλησή μου, ξεγελοῦσα ἐμένα τὸν ἴδιο. Θὰ προσποιηθῶ γιὰ κάποιον χρονικὸ διάστημα ὅτι οἱ γνῶμες ἐκεῖνες εἶναι ὀλοτελα ψευδεῖς καὶ φανταστικὲς ὡσότου, ἔχοντας τελικὰ ἰσοσταθμίσει μὲ προκαταλήψεις καὶ τὶς δύο πλευρές, νὰ μὴν ἐκτρέπει πλέον καμιὰ φαύλη συνήθεια τὴν κρίση μου ἀπὸ τὴν ὀρθὴ ἀντίληψη τῶν πραγμάτων.¹² Ξέρω

11. «διότι ἐκεῖνες οἱ παλαιὲς καὶ συνήθεις γνῶμες ἐπιστρέφουν ἀκόμα συχνὰ στὴ σκέψη μου, ἀφοῦ ἡ μακροχρόνια καὶ οἰκεία σχέση ποὺ εἶχαν μαζί μου τοὺς δίνει τὸ δικαίωμα νὰ καταλαμβάνουν τὸ πνεῦμα μου ἐναντία στὴ θέλησή μου, καὶ σχεδὸν νὰ κυριεύουν τὴν εὐπιστία μου».

12. Οἱ συνήθεις γνῶμες εἶναι ἀμφίβολες ἀλλὰ παρὰ ταῦτα πολὺ πιθανές, γεγονόσ ποὺ μὲ παρασύρει νὰ νομίζω ὅτι εἶναι

ἀσφαλῶς ὅτι αὐτὸ δὲν συνεπάγεται στὸ μεταξὺ κίνδυνο ἢ πλάνη, καὶ ὅτι δὲν γίνεται νὰ ὑποπέσω σὲ ὑπέρμετρη δυσπιστία, ἐφόσον δὲν ἐγκύπτω τώρα σὲ πρακτικὰ ζητήματα, ἀλλὰ μονάχα σὲ ζητήματα γνώσης.¹³

Θὰ ὑποθέσω λοιπὸν ὅτι δὲν ὑπάρχει ἓνας ἄριστος Θεός, πηγὴ τῆς ἀλήθειας, ἀλλὰ κάποιος κακόβουλος δαίμονας, παντοδύναμος καὶ παμπόνηρος, ποὺ χρησιμοποιοεῖ ὅλη τὴν πανουργία του γιὰ νὰ μὲ ξεγελά.¹⁴ Θὰ θέσω ὅτι ὁ οὐρανός, ὁ ἀέρας, ἡ γῆ, τὰ χρώματα, τὰ σχήματα, οἱ ἦχοι, καὶ ὅλα τὰ ἐξωτερικὰ πράγματα, δὲν εἶναι τίποτα ἄλλο ἀπὸ ὄνειρικοὶ ἐμπαιγμοί, διὰ τῶν ὁποίων ἐκεῖνος στήνει παγίδες στὴν εὐπιστία μου. Θὰ [23] θεωρήσω τὸν ἑαυτὸ μου σὰν νὰ μὴν ἔχω χέρια, μάτια, σάρκα, αἷμα ἢ αἰσθήσεις, ἀλλὰ νομίζω ἐσφαλμένα ὅτι τὰ ἔχω αὐτά. Θὰ παραμείνω ἐπίμονα προσηλωμένος σὲ τοῦτο τὸν στοχασμό, καί, ἂν μὲν δὲν εἶναι στὴν ἐξουσία μου νὰ γνωρίσω κάτι ἀληθές, τουλάχιστον θὰ φροντίσω σθεναρὰ αὐτὸ ποὺ ἐξαρτᾶται ἀπὸ μένα: νὰ μὴ

βέβαιες. Γιὰ νὰ ἐξουδετερώσω αὐτὴ τὴν τάση, θὰ προσποιηθῶ ὅτι εἶναι ψευδεῖς ἔτσι ὥστε, ἀντισταθμίζοντας μιὰ προκατάληψη μὲ μιὰν ἄλλη, νὰ σταθεροποιήσω τὴν κρίση μου καὶ νὰ προχωρήσω μὲ σιγουριά στὴν ἀναζήτηση τῆς ἀλήθειας.

13. Τὰ πρακτικὰ ζητήματα ἀπαιτοῦν γρήγορες καὶ σταθερὲς ἀποφάσεις, κατὰ συνέπεια δὲν συγχωροῦν τὴ χρονοτριβή, τὴ διστακτικότητα ἢ τὴν ἀμφιταλάντευση. Ἀπεναντίας, ἡ ἀναζήτηση τῆς γνώσης ὄχι μόνο δικαιολογεῖ ἀλλὰ καὶ ἐπιβάλλει μακροχρόνια, πολὺπλευρὴ καὶ λεπτομερῆ ἐξέταση πρὶν ἀπὸ τὴν ἐξαγωγή ὁποιουδήποτε συμπεράσματος. Πρβλ. *Λόγος περὶ τῆς Μεθόδου*, ὁ.π., σ. 24-25. Ἐπιτομὴ τῆς φιλοσοφίας, I, 3.

14. Βλ. *Συνομιλία μὲ τὸν Μπούμαν* (AT, V, 147).

συγκατατίθεμαι σὲ ψεύδη, ἔτσι ὥστε, ὅσο δυνατὸς καὶ πονηρὸς καὶ ἂν εἶναι ὁ ἀπατεώνας ἐκεῖνος, νὰ μὴν μπορεῖ νὰ μοῦ ἐπιβάλει τὸ παραμικρό. Ἄλλὰ αὐτὸ τὸ ἐγχείρημα εἶναι ἐπίμοχθο, καὶ μιὰ ὀρισμένη νωθρότητα μὲ καθηλώνει στὴ συνηθισμένη ζωὴ. Σὰν ἓνας αἰχμάλωτος ποὺ ἀπολάμβανε στὸ ὄνειρό του μιὰ φανταστικὴ ἐλευθερία καί, ἀρχίζοντας ὕστερα νὰ ὑποψιάζεται ὅτι κοιμᾶται, φοβᾶται νὰ ξυπνήσει, καὶ συνωμοτεῖ ἀργόσχολα μὲ τὶς εὐχάριστες ψευδαισθήσεις του· ἔτσι καὶ ἐγὼ ξανακυλῶ αὐθόρμητα στὶς παλαιῆς γνῶμες καὶ φοβᾶμαι νὰ ξυπνήσω, μήπως τὰ ἐπίμοχθα ξενύχτια ποὺ θὰ διαδεχτοῦν τὴν ἡρεμὴ ἐκείνη ἀνάπαυση δὲν διανυθοῦν ἐφεξῆς στὸ φῶς, ἀλλὰ στὰ ἀξεδιάλυτα ἐρέβη τῶν δυσκολιῶν ποὺ ἀνακινήθηκαν τώρα.¹⁵

15. «Ὅπως ἀκριβῶς ἓνας σκλάβος ποὺ ἀπολάμβανε στὸν ὕπνο του μιὰ φανταστικὴ ἐλευθερία, ὅταν ἀρχίσει νὰ ὑποψιάζεται ὅτι ἡ ἐλευθερία του δὲν ἦταν παρὰ ἓνα ὄνειρο, φοβᾶται νὰ ξυπνήσει καὶ συνωμοτεῖ μὲ τὶς εὐχάριστες αὐταπάτες του γιὰ νὰ ξεγελαστεῖ περισσότερὴ ὥρα ἀπὸ αὐτές, ἔτσι καὶ ἐγὼ ξανακυλῶ ἀσυναίσθητα ἀπὸ μόνος μου στὶς παλιῆς γνῶμες, καὶ δὲν θέλω νὰ ξυπνήσω ἀπὸ αὐτὸν τὸν λήθαργο φοβούμενος μήπως τὰ ἐπίμοχθα ξενύχτια ποὺ θὰ διαδεχτοῦν τὴν ἡρεμία αὐτῆς τῆς ἀνάπαυσης, ἀντὶ νὰ μοῦ φέρονν κάποια αὐγὴ καὶ κάποιο φῶς στὴ γνώση τῆς ἀλήθειας, δὲν σταθοῦν ἱκανὰ νὰ φωτίσουν ὅλα τὰ ἐρέβη τῶν δυσκολιῶν ποὺ ἀνακινήθηκαν μόλις».

*Περὶ τῆς φύσης τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος:
ὅτι εἶναι γνωστότερο ἀπὸ τὸ σῶμα.¹*

Ὁ χθесινὸς στοχασμὸς μὲ ἔριξε σὲ τόσες ἀμφιβολίες ὥστε οὔτε μπορῶ πλέον νὰ τίς λησμονήσω, οὔτε βλέπω μὲ ποιὸν τρόπο θὰ μποροῦσαν νὰ διαλυθοῦν. Σὰν [24] νὰ γλίστρησα ξαφνικὰ σὲ βαθιὰ νερά, παλεύω χωρὶς νὰ μπορῶ οὔτε νὰ πατήσω στὸν βυθό, οὔτε νὰ ἀναδυθῶ στὴν ἐπιφάνεια. Θὰ προσπαθῆσω ὡστόσο, δοκιμάζοντας ξανὰ τὸν ἴδιο δρόμο στὸν ὁποῖο ὄδευσα χθές. Παραμερίζοντας δηλαδή ὅτιδήποτε ἐπιδέχεται τὴν ἐλάχιστη ἔστω ἀμφιβολία, σὰν νὰ ἤξερα ὅτι εἶναι ὀλοτελα ψευδές, θὰ προχωρήσω ἐμπρὸς ὡσότου γνωρίσω κάτι βέβαιο ἢ, ἂν μὴ τι ἄλλο, ὡσότου μάθω μὲ βεβαιότητα ὅτι δὲν ὑπάρχει τίποτα βέβαιο. Ὁ Ἀρχιμήδης ζητοῦσε ἓνα μόνο στέρεο καὶ ἀκίνητο σημεῖο γιὰ νὰ μετατοπίσει ὀλόκληρη τὴ γῆ² ἔτσι καὶ ἐγὼ μπορῶ νὰ ἐλπίζω ἐξίσου μεγάλα πράγματα ἂν ἀνα-

1. Ὁ ἀρχικὸς τίτλος, στὸ χειρόγραφο ποὺ ἔστειλε ὁ Ντεκάρτ στὸν Μερσέν τὸν Νοέμβριο τοῦ 1640, ἦταν: *Περὶ τῆς φύσης τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος*.

2. Στὸν Ἀρχιμήδη ἀποδίδεται ἡ φράση «δός μοι πῆ στῶ, καὶ κινήσω τὴν γῆν». Ἐδῶ χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ δηλωθεῖ ὅτι μιὰ πρώτη ἀκλόνητη βεβαιότητα εἶναι ἀπολύτως ἀναγκαία γιὰ τὴ θεμελίωση τοῦ οἰκοδομήματος τῆς γνώσης.

καλύψω κάτι, ἐλάχιστο ἔστω, πὺ νὰ εἶναι βέβαιο καὶ ἀκλόνητο.

Ὑποθέτω λοιπὸν ὅτι ὅλα ὅσα βλέπω εἶναι ψευδῆ· πιστεύω ὅτι τίποτα ἀπὸ ὅσα ἀπεικονίζει ἡ φιλοψευδῆς μνήμη μου δὲν ὑπῆρξε ποτέ· ὅτι δὲν ἔχω καμιὰ αἴσθησιν ὅτι τὸ σῶμα, τὸ σχῆμα, ἡ ἔκτασις, ἡ κίνησις καὶ ὁ τόπος εἶναι χίμαιρες. Τί θὰ εἶναι λοιπὸν ἀληθές; Πιθανότατα τοῦτο μόνον: ὅτι δὲν ὑπάρχει τίποτα βέβαιο.

Ἄλλὰ πῶς ξέρω ὅτι δὲν ὑπάρχει κάτι ἄλλο, διαφορετικὸ ἀπὸ ὅλα ὅσα ἀνέφερα μόλις, γιὰ τὸ ὅποιο νὰ μὴν ὑπάρχει οὔτε ἴχνος ἀμφιβολίας; Δὲν ὑπάρχει ἄραγε κάποιος Θεός, ἢ μὲ ὅποιο ἄλλο ὄνομα θὰ μπορούσα νὰ τὸν καλέσω, πὺ μου ἐμβάλλει αὐτὲς τὶς σκέψεις;³ Ὅμως γιὰτί νὰ νομίσω κάτι τέτοιο, ἀφοῦ ἴσως μπορῶ νὰ τὶς παράγω ὁ ἴδιος; Μὰ τότε, ἐγὼ ἔστω δὲν εἶμαι ἄραγε κάτι; Ἄλλὰ ἀρνήθηκα ἤδη ὅτι ἔχω αἰσθήσεις ἢ σῶμα. Διστάζω ὥστόσο, διότι τί συνεπάγεται τοῦτο; Εἶμαι τόσο δεμένος μὲ τὸ σῶμα καὶ τὶς αἰσθήσεις [25] ὥστε νὰ μὴν μπορῶ νὰ ὑπάρξω χωρὶς αὐτά; Ἄλλὰ πείστηκα ὅτι δὲν ὑπάρχει τίποτα ἀπολύτως στὸν κόσμος, οὔτε οὐρανός, οὔτε γῆ, οὔτε πνεύματα, οὔτε σώματα. Μήπως λοιπὸν δὲν ὑπάρχω οὔτε ἐγώ; Ὅχι, ἂν πείστηκα γιὰ κάτι, τότε εἶναι βέβαιο ὅτι ὑπάρχω. Ἄλλὰ ὑπάρχει κάποιος μυστηριώδης ἀπατεώνας, παντοδύναμος καὶ παμπόνηρος, πὺ μὲ ξεγελᾷ μὲ πανουργία διαρκῶς. Ἄν ὅμως μὲ ξεγελᾷ, εἶναι ἀναμφίβολο ὅτι ὑπάρχω· καὶ ἄς μὲ ξεγελᾷ ὅσο θέλει, ἀφοῦ δὲν

3. «Δὲν ὑπάρχει κάποιος Θεός ἢ κάποια ἄλλη δύναμη πὺ μου βάζει στὸ πνεῦμα αὐτὲς τὶς σκέψεις;»

θὰ μὲ κάνει ποτὲ νὰ μὴν εἶμαι τίποτα ὅσο θὰ σκέφτομαι ὅτι εἶμαι κάτι.⁴ Ὡστε, μετὰ ἀπὸ ὑπερεπαρκῆς ζύγισμα τῶν πάντων, πρέπει ἐντέλει νὰ καταλήξω ὅτι ἡ ἀπόφανση Ἐγὼ εἶμαι, ἐγὼ ὑπάρχω, ἀληθεύει ἀναγκαῖα ὅποτε τὴν προφέρω ἢ τὴ συλλαμβάνω στὸ πνεῦμα μου.⁵

Ὅμως δὲν κατανοῶ ἀκόμα ἐπαρκῶς τί εἶμαι, ἐγὼ ποῦ εἶμαι τώρα ἀναγκαῖα. Πρέπει λοιπὸν νὰ φροντίσω ἐφεξῆς νὰ μὴν ἐκλάβω ἀσύνετα κάτι ἄλλο γιὰ μένα, καὶ ἔτσι νὰ μὴν πλανηθῶ σὲ ἐκείνη τὴ γνώση ποῦ διατείνομαι ὅτι εἶναι ἡ πιὸ βέβαιη καὶ ἡ πιὸ ἐναργῆς ἀπὸ ὅλες.⁶ Τώρα θὰ στοχαστῶ ἐκ νέου τί πίστευα παλαιότερα, πρὶν εἰσέλθω σὲ τοῦτες τὶς σκέψεις, ὅτι εἶμαι· καὶ στὴ συνέχεια, θὰ ἀφαιρέσω ὅ,τι θὰ μπορούσε νὰ ἀναιρεθεῖ ἔστω καὶ κατ' ἐλάχιστον ἀπὸ τοὺς προαναφερθέντες συλλογισμούς, ἔτσι ὥστε νὰ μὴ μείνει τελικὰ παρὰ ὅ,τι ἀκριβῶς εἶναι βέβαιο καὶ ἀκλόνητο.

Τί νόμιζα λοιπὸν πρὶν ὅτι εἶμαι; Ἄνθρωπος. Ἄλλὰ τί εἶναι ὁ ἄνθρωπος; Νὰ πῶ ὅτι εἶναι ἔλλογο ζῶο; Ὁχι, ἐπειδὴ θὰ πρέπει ὕστερα νὰ ἐρευνήσω τί εἶναι ζῶο, τί εἶναι ἔλλογο, καὶ ἔτσι, ἀπὸ ἓνα ἐρώτημα θὰ ἔπεφτα σὲ περισσότερα καὶ δυσκολότερα· οὔτε ἔχω τώρα τόση ἄνεση χρόνου ὥστε νὰ σκοπεύω νὰ τὴν ξοδέψω σὲ τέτοιες λεπτολογίες. Ἐτσι θὰ προσέξω μᾶλλον ἐδῶ τί

4. Πρβλ. Αὐγουστίνου, *Ἡ πολιτεία τοῦ Θεοῦ*, XI, 26· *Περὶ τριάδος*, XV, 12, 21.

5. Πρβλ. *Ἀρχὲς τῆς φιλοσοφίας*, I, 7.

6. «...ποῦ διατείνομαι ὅτι εἶναι πιὸ βέβαιη καὶ πιὸ ἐναργῆς ἀπὸ ὅλες ὅσες εἶχα προηγουμένως».

παρουσιαζόταν αὐθόρμητα καὶ φυσικὰ στὴ σκέψη μου [26] ὅποτε θεωροῦσα τί εἶμαι. Παρουσιαζόταν ἐν πρώτοις ὅτι εἶχα πρόσωπο, χέρια, βραχίονες, καὶ ὅλον ἐκεῖνο τὸν μηχανισμό μελῶν, ὅπως διακρίνεται ἐπίσης σὲ ἓνα πτώμα, τὸν ὁποῖο δήλωνα μὲ τὸ ὄνομα σῶμα. Παρουσιαζόταν ἐπιπλέον ὅτι τρεφόμουν, βιάδιζα, αἰσθανόμουν καὶ σκεπτόμουν, ἐνέργειες τὶς ὁποῖες ἀνήγα στὴν ψυχὴ. Ἀλλά, εἴτε δὲν παρατηροῦσα τί εἶναι αὐτὴ ἢ ψυχὴ εἴτε τὴ φανταζόμουν σὰν κάτι λεπτοφυές, ἐν εἴδει ἀνέμου, φλόγας, ἢ αἰθέρα διακεχυμένου στὰ πυκνότερα μέρη μου.⁷ Γιὰ τὸ σῶμα ὅμως δὲν ἀμφέβαλλα, ἀλλὰ πρέσβευα ὅτι γνώριζα διακριτῶς τὴ φύση του, τὴν ὁποία, ἂν τυχὸν ἐπιχειροῦσα νὰ περιγράψω πῶς τὴ συνελάμβανα στὸ πνεῦμα μου, θὰ ἐξηγοῦσα ὡς ἐξῆς:⁸ διὰ τοῦ ὅρου σῶμα ἐννοῶ καθετὶ πὺ εἶναι ἰκανὸ νὰ ὀριοθετηθεῖ ἀπὸ κάποιο σχῆμα, νὰ περιληφθεῖ σὲ κάποιον τόπο, καὶ νὰ γεμίσει ἓναν χῶρο ἔτσι ὥστε νὰ ἀποκλείει κάθε ἄλλο σῶμα ἀπὸ αὐτόν· νὰ γίνῃ ἀντιληπτὸ μὲ τὴν ἀφή, τὴν ὄραση, τὴν ἀκοή, τὴ γεύση ἢ τὴν ὄσφρηση· καὶ νὰ κινηθεῖ ποικιλοτρόπως, ὄχι βεβαίως ἀφ' ἑαυτοῦ, ἀλλὰ ἀπὸ κάτι ἄλλο ἀπὸ τὸ ὁποῖο ὠθεῖται. Διότι ἔκρινα ὅτι ἢ κατοχὴ τῆς ἰσχύος τοῦ κινεῖν, αἰσθάνεσθαι ἢ σκέπτεσθαι ἑαυτὸν δὲν ἀνήκει καθόλου στὴ φύση τοῦ σώμα-

7. Ὁ Ντεκάρτ παρατηρεῖ ἐν προκειμένῳ: «Ἡ λέξη *anima* [ψυχὴ] σημαίνει σὲ καλὰ λατινικὰ τὸν ἀέρα ἢ τὴν πνοὴ τοῦ στόματος. Πιστεύω δὲ ὅτι ἀπὸ ἐδῶ μεταφέρθηκε στὸ νὰ σημαίνει τὸ πνεῦμα, καὶ γι' αὐτὸ εἶπα ὅτι ἐκλαμβάνεται συχνὰ ὡς σωματικὸ πράγμα», Πρὸς Μερσέν, 21 Ἀπριλίου 1641 (ΑΤ, ΙΙΙ, 362). Πρβλ. *Λόγοι...*, Ὁρισμὸς V.

8. Πρβλ. *Λόγοι...*, Ὁρισμὸς VI.

τος· ἴσα ἴσα, ἀποροῦσα μᾶλλον γιὰ τὸ ὅτι βρίσκονται σὲ ὀρισμένα σώματα τέτοιες ἰκανότητες.

“Ὅμως τί γίνεται τώρα πὺν ὑποθέτω ὅτι ὑπάρχει κάποιος δυνατότατος καί, εἰ θεμιτὸν εἰπεῖν,⁹ κακόβουλος ἀπατεώνας πὺν μὲ ἐξαπατᾷ ἐπίτηδες καὶ ὅσο μπορεῖ στὰ πάντα; Μπορῶ νὰ διαβεβαιώσω ὅτι κατέχω τὸ παραμικρὸ ἀπὸ ὅλα ἐκεῖνα γιὰ τὰ ὁποῖα εἶπα μόλις ὅτι
 [27] ἀνήκουν στὴ φύση τοῦ σώματος; Προσέχω, σκέφτομαι, ξανασκέφτομαι, δὲν βρίσκω τίποτα. Καταπονοῦμαι ἐπαναλαμβάνοντας τὰ ἴδια ματαίως. “Ἄς περάσουμε λοιπὸν σὲ ὅσα προσέδωσα στὴν ψυχὴ. Τὸ τρέφεσθαι ἢ τὸ βαδίζειν; Ἐφόσον τώρα δὲν ἔχω σῶμα, καὶ τοῦτα ἐπίσης εἶναι πλασματικά. Τὸ αἰσθάνεσθαι; Καὶ τοῦτο ὅμως δὲν γίνεται χωρὶς σῶμα, καὶ μοῦ φάνηκε στὰ ὄνειρά μου ὅτι αἰσθανόμεον πάμπολλα πράγματα πὺν διαπίστωσα κατόπιν ὅτι δὲν τὰ αἰσθανόμεον. Τὸ σκέπτεσθαι;¹⁰ Ἐδῶ κάνω μιὰ ἀνακάλυψη: ἢ σκέψη*¹¹ εἶναι, αὐτὴ μόνο ἀδυνατεῖ νὰ ἀποσπαστεῖ ἀπὸ μένα. Ἐγὼ εἶμαι, ἐγὼ ὑπάρχω, τοῦτο εἶναι βέβαιον.¹² Γιὰ πό-

9. Οἱ λέξεις *εἰ θεμιτὸν εἰπεῖν* (si fas est dicere) προσετέθησαν ἐδῶ «ἐπειδὴ ἡ ὕψιστη δύναμη καὶ ἡ κακοβουλία δὲν μποροῦν νὰ συνυπάρχουν», *Συνομιλία μὲ τὸν Μπούρμαν* (ΑΤ, V, 150-151).

10. Βλ. *Ἀρχές τῆς φιλοσοφίας*, I, 9.

11. Βλ. *Λόγοι...*, Ὅρισμὸς I.

12. Τὸ τμήμα πὺν ἐκτείνεται ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς παραγράφου ὡς ἐδῶ ἐκτίθεται ἀναλυτικότερα στὴ γαλλικὴ ἐκδοχή: « Ἄλλὰ ἐγὼ τί εἶμαι τώρα πὺν ὑποθέτω ὅτι ὑπάρχει κάποιος ἐξαιρετικὰ δυνατὸς καί, ἂν τολμῶ νὰ πῶ, κακόβουλος καὶ πανοῦργος πὺν χρησιμοποιεῖ ὅλες του τίς δυνάμεις καὶ ὅλη του τὴν κατεργασιὰ γιὰ νὰ μὲ ἐξαπατήσει; Μπορῶ νὰ βεβαιωθῶ ὅτι κατέχω τὸ πα-

σο χρόνο ὅμως; Για ὅσο χρόνο σκέπτομαι*. Διότι ἐνδέχεται ἴσως, ἂν ἀπειῖχα ἀπὸ κάθε σκέψη, αὐτοστιγμεινὰ ἔπαυα ὀλόκληρος νὰ ὑπάρχω. Δὲν δέχομαι τώρα παρὰ ὅ,τι ἀληθεύει ἀναγκαῖα. Ἀκριβολογώντας λοιπόν, εἶμαι μονάχα σκεπτόμενο πράγμα, τουτέστιν πνεῦμα, ἔλλογη ψυχὴ, νοῦς ἢ Λόγος, λέξεις τῶν ὁποίων ἀγνοοῦσα προηγουμένως τὴ σημασία. Εἶμαι ὅμως ἀληθινὸ πρᾶγμα, καὶ ἀληθινὰ ὑπαρκτό. Ἀλλὰ τί εἶδους πρᾶγμα; Τὸ εἶπα, σκεπτόμενο.

Τί παραπάνω; Θὰ φανταστῶ. Δὲν εἶμαι ἐκείνη ἢ συναρμογὴ μελῶν ποὺ ὀνομάζεται ἀνθρώπινο σῶμα. Δὲν εἶμαι ἐπίσης κάποια αὔρα διακεχυμένη στὰ μέλη αὐτά. Δὲν εἶμαι ἄνεμος, φλόγα, ἀτμός, πνοὴ ἢ ὀτιδῆποτε πλάθω γιὰ τὸν ἑαυτό μου, διότι ὑπέθεσα ὅτι τοῦτα δὲν εἶναι τίποτα. Ἡ θέση παραμένει: ἐγὼ παρὰ ταῦτα

ραμικρὸ ἀπὸ ὅλα τὰ πράγματα ποὺ ἀπέδωσα παραπάνω στὴ σωματικὴ φύση; Σταματῶ γιὰ νὰ τὸ σκεφτῶ μὲ προσοχὴ, φέρονω καὶ ξαναφέρνω ὅλα ἐκεῖνα τὰ πράγματα στὸ πνεῦμα μου καὶ δὲν συναντῶ κανένα ποὺ νὰ μπορῶ νὰ πῶ ὅτι εἶναι σὲ μένα. Δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ σταθῶ νὰ τὰ ἀπαριθμήσω. Ἄς περάσουμε λοιπόν στὰ κατηγορήματα τῆς ψυχῆς, καὶ ἄς δοῦμε ἂν ὑπάρχουν κάποια ποὺ νὰ εἶναι σὲ μένα. Τὰ πρῶτα εἶναι τὸ τρέφεσθαι καὶ τὸ βαδίζειν. Ἀλλὰ ἂν ἀληθεύει ὅτι δὲν ἔχω σῶμα, ἀληθεύει ἐπίσης ὅτι δὲν μπορῶ οὔτε νὰ βαδίσω οὔτε νὰ τραφῶ. Ἐνα ἄλλο εἶναι τὸ αἰσθάνεσθαι. Ἀλλὰ δὲν μποροῦμε ἐπίσης νὰ αἰσθανθοῦμε χωρὶς τὸ σῶμα, καὶ ἐπιπλέον νόμισα ἄλλοτε ὅτι αἰσθανόμουν κατὰ τὴ διάρκειά τοῦ ὕπνου πολλὰ πράγματα ποὺ ἀναγνώρισα ξυπνώντας ὅτι δὲν τὰ αἰσθανόμουν πραγματικά. Ἐνα ἄλλο εἶναι τὸ σκέπτεσθαι. Καὶ βρίσκω ἐδῶ ὅτι ἡ σκέψη εἶναι ἓνα κατηγορημα ποὺ μοῦ ἀνήκει. Αὐτὴ μόνο δὲν μπορεῖ νὰ ἀποσπαστεῖ ἀπὸ μένα. Εἶμαι, ὑπάρχω: τοῦτο εἶναι βέβαιον».

εἶμαι κάτι.¹³ Ἐνδέχεται ἄραγε τὰ ἴδια αὐτὰ πού ὑποθέτω ὅτι δὲν εἶναι τίποτα, ἐπειδὴ μοῦ εἶναι ἄγνωστα, νὰ μὴ διαφέρουν στὴν πραγματικότητα ἀπὸ ἐκεῖνο τὸ ἐγὼ πού γνωρίζω; Δὲν ξέρω, δὲν συζητῶ τώρα περὶ αὐτοῦ. Μπορῶ νὰ ἐκφέρω κρίση μονάχα γιὰ ὅσα μοῦ εἶναι γνωστά. Γνωρίζω ὅτι ὑπάρχω, καὶ ρωτῶ ποιὸς εἶμαι ἐγὼ πού γνωρίζω.¹⁴ Εἶναι βεβαιότατο ὅτι ἡ γνώση αὐτοῦ τοῦ ἐγὼ, εἰλημμένου ἔτσι ἀκριβῶς, δὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ ἐκεῖνα τῶν ὁποίων τὴν ὑπαρξὴ δὲν γνωρίζω ἀκόμα. [28] Ἄρα δὲν ἐξαρτᾶται οὔτε ἀπὸ ὅσα διαπλάθω μὲ τὴ φαντασία. Ἄκόμα καὶ τοῦτο τὸ ρῆμα, τὸ διαπλάθω,¹⁵ μὲ προειδοποιεῖ γιὰ τὴν πλάνη μου· διότι θὰ ἔπλαθα πράγματι, ἂν φανταζόμουν ὅτι εἶμαι κάτι, ἐπειδὴ ἡ φαντασία* δὲν εἶναι τίποτα ἄλλο ἀπὸ ἐνατένιση τοῦ σχήματος ἢ τῆς εἰκόνας ἑνὸς σωματικοῦ πράγματος. Τώρα ὅμως ξέρω ἀσφαλῶς ὅτι εἶμαι, καὶ συγχρόνως ὅτι μπορεῖ ὅλες ἐκεῖνες οἱ εἰκόνες, καὶ γενικὰ ὅτιδήποτε ἀνάγεται στὴ φύση τοῦ σώματος, νὰ μὴν εἶναι τίποτα ἄλλο ἀπὸ ὄνειρα. Διαπιστώνοντας τοῦτο, δὲν θὰ φαινόμεν λιγότερο γελοῖος λέγοντας: «Θὰ φα-

13. Πρβλ. Αὐγουστίνου, *Περὶ τριάδος*, X, 10, 15-16.

14. «Ἀναγνώρισα ὅτι εἶμαι καὶ ψάχνω τί εἶμαι ἐγὼ πού ἀναγνώρισα ὅτι εἶμαι».

15. Τὸ ρῆμα *effingo* σημαίνει ἐπιπλάθω, διαπλάθω καὶ κατ' ἐπέκταση πλάθω μὲ τὸν νοῦ, φαντάζομαι. Ἡ γαλλικὴ μετάφραση τὸ ἀποδίδει μὲ δύο ρήματα, τὸ *feindre* (πλάθω, προσποιούμαι) καὶ τὸ *imaginer* (φαντάζομαι). Ἀπὸ τὸ ρῆμα *figo* (πλάθω κάποιον εὐπλαστο ὑλικὸ καὶ ἀκολούθως ἐπινοῶ) προέρχεται ἐπίσης τὸ οὐσιαστικὸ τῆς ἀγγλικῆς καὶ τῆς γαλλικῆς γλώσσας *fiction*, πού ἀποδίδεται συνήθως στὰ ἑλληνικὰ ὡς *μυθοπλασία*.

νταστῶ για να αναγνωρίσω με πολύ διακριτό τρόπο ποιός είμαι» από ό,τι αν έλεγα: «Τώρα είμαι ξύπνιος και βλέπω κάτι αληθινό, αλλά επειδή δεν το βλέπω ακόμα αρκετά έναργῶς, θα αποκοιμηθῶ επίτηδες, ὥστε τὰ ὄνειρά μου να τὸ ἀπεικονίσουν σὲ μένα με πιὸ ἀληθὴ καὶ έναργῆ τρόπο». Ἔτσι ἀναγνωρίζω ὅτι τίποτα ἀπὸ ὅσα μπορῶ να καταλάβω μέσω τῆς φαντασίας δὲν ἀνήκει στὴ γνώση ἐκείνη πού ἔχω για μένα, τὸ δὲ πνεῦμα πρέπει να ἀπομακρυνθεῖ ἐπισταμένα ἀπὸ αὐτὰ για να ἀντιληφθεῖ με πολὺ διακριτὸ τρόπο τὴ φύση του.

Ἄλλὰ τί είμαι λοιπόν; Σκεπτόμενο πράγμα. Τί εἶναι αὐτό; Εἶναι ἓνα πράγμα πὸ ἀμφιβάλλει, νοεῖ, βεβαιώνει, ἀρνεῖται, θέλει, δὲν θέλει, φαντάζεται ἐπίσης καὶ αἰσθάνεται.

Δὲν εἶναι σίγουρα λίγο ἀν μοῦ ἀνήκουν ὅλα αὐτά. Ἄλλὰ γιατί να μὴ μοῦ ἀνήκουν; Δὲν είμαι ἄραγε ἐγὼ ὁ ἴδιος πὸ ἀμφιβάλλω τώρα σχεδὸν για τὰ πάντα, πὸ ὥστόσο νοῶ κάτι, πὸ βεβαιώνω ὅτι μόνο αὐτὸ ἀληθεύει, ἀρνοῦμαι τὰ ὑπόλοιπα, ἐπιθυμῶ να γνωρίσω περισσότερα, δὲν θέλω να ἀπατηθῶ, φαντάζομαι πολλά, ἔστω ἄθελά μου, καὶ διαπιστώνω ἐπίσης πολλὰ πὸ μοιάζουν να προέρχονται ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις; Τί ἀπὸ αὐτά, ακόμα καὶ ἀν κοιμόμουν διαρκῶς, ακόμα καὶ ἀν αὐτὸς πὸ με δημιούργησε¹⁶ με ἔξαπατᾷ ὅσο [29] μπορεῖ περισσότερο, δὲν ἀληθεύει ἐξίσου με τὸ ὅτι ὑπάρχω; Τί ἀπὸ αὐτὰ διακρίνεται ἀπὸ τὴ σκέψη μου; Τί ἀπὸ αὐτὰ μπορεῖ να χαρακτηριστεῖ ξεχωριστὸ ἀπὸ

16. Βλ. *Συνομιλία με τὸν Μπούρμαν* (ΑΤ, V, 151).

μένα τὸν ἴδιο; Διότι εἶναι τόσο πρόδηλο ὅτι εἶμαι ἐγὼ πὺ ἀμφιβάλλω, πὺ νοῶ, πὺ θέλω, ὡστε δὲν ὑπάρχει τίποτα πὺ νὰ τὸ ἐξηγεῖ ἐναργέστερα. Ἐπίσης, εἶμαι ἐγὼ πὺ φαντάζομαι· διότι, καίτοι ἴσως κανένα ἀπολύτως φανταστικὸ πρᾶγμα δὲν εἶναι ἀληθινὸ, ὅπως ὑπέθεσα, ὡστόσο ἢ ἴδια ἢ ἰσχύς τοῦ φαντάζεσθαι ὑπάρχει ἀληθινά, καὶ ἀποτελεῖ μέρος τῆς σκέψης μου. Τέλος, εἶμαι ἐγὼ πὺ αἰσθάνομαι, ἤτοι πὺ διαπιστώνω τὰ σωματικὰ πρᾶγματα διὰ τῶν αἰσθήσεων: δηλαδή, βλέπω τώρα φῶς, ἀκούω θόρυβο, αἰσθάνομαι θερμότητα. Τοῦτα εἶναι ψευδῆ, διότι κοιμᾶμαι.¹⁷ Μὰ εἶναι σίγουρο ὅτι μοῦ φαίνεται ὅτι βλέπω, ὅτι ἀκούω, ὅτι θερμαίνομαι. Τοῦτο δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ψευδές, τοῦτο ὀνομάζεται ἰδίως σὲ μένα αἰσθάνεσθαι· καὶ αὐτό, εἰλημμένο ἔτσι ἀκριβῶς, δὲν εἶναι τίποτα ἄλλο ἀπὸ σκέπτεσθαι.

Ἐτσι ἀρχίζω νὰ γνωρίζω κάπως καλύτερα τί εἶμαι. Ἄλλὰ μοῦ φαίνεται ἀκόμα, καὶ δὲν μπορῶ νὰ πάψω νὰ τὸ νομίζω, ὅτι τὰ σωματικὰ πρᾶγματα, τῶν ὁποίων οἱ εἰκόνες σχηματίζονται στὴ σκέψη, καὶ τὰ ὁποῖα ἐρευνοῦν οἱ αἰσθήσεις, γίνονται γνωστὰ πολὺ πιὸ διακριτῶς ἀπὸ ἐκεῖνο τὸ μυστηριῶδες μέρος τοῦ ἑαυτοῦ μου πὺ δὲν ὑποπίπτει στὴ φαντασία· μολονότι ἀσφαλῶς εἶναι περίεργο νὰ καταλαβαίνω πρᾶγματα πὺ διαπιστώνω ὅτι εἶναι ἀμφίβολα, ἄγνωστα, ἀλλότρια σὲ σχέση μὲ μένα, μὲ πιὸ διακριτὸ τρόπο ἀπὸ ὅ,τι ἐκεῖνο πὺ εἶναι ἀληθές, γνωστό, καὶ ἐντέλει ὁ ἴδιος ὁ ἑαυτός μου. Ἄλ-

17. « Ἄλλὰ θὰ μοῦ πεῖτε ὅτι αὐτὲς οἱ ἐπιφάσεις εἶναι ψευδεῖς, καὶ ὅτι κοιμᾶμαι ».

λά βλέπω τί συμβαίνει: τὸ πνεῦμα μου χαίρεται τὴν περιπλάνηση καὶ δὲν δέχεται ἀκόμα νὰ κρατηθεῖ μέσα στὰ ὅρια τῆς ἀλήθειας. "Ἄς εἶναι λοιπόν, ἄς τοῦ χαλαρώσουμε γιὰ μιὰ ἀκόμα φορὰ τὰ ἦνια ὥστε, τραβώντας τα ἔγκαιρα μετὰ ἀπὸ λίγο, νὰ ἀφεθεῖ εὐκολότερα [30] νὰ ὀδηγηθεῖ.

"Ἄς θεωρήσουμε ἐκεῖνα τὰ πράγματα ποὺ νομίζεται κοινῶς ὅτι γίνονται καταληπτὰ πιὸ διακριτῶς ἀπὸ ὅλα, δηλαδὴ τὰ σώματα ποὺ ἀγγίζουμε καὶ βλέπουμε. "Ὅχι μὲν τὰ σώματα γενικά, διότι οἱ γενικὲς αὐτὲς ἀντιλήψεις εἶναι συνήθως κάπως πιὸ συγκεχυμένες, ἀλλὰ ἓνα ἰδιαίτερος. "Ἄς πάρουμε παραδείγματος χάριν αὐτὸ τὸ κερὶ.¹⁸ Μόλις τώρα ἐξήχθη ἀπὸ τὴν κυψέλη. Δὲν ἔχει χάσει ἀκόμα ὅλη τὴ γεύση τοῦ μελιοῦ του. Διατηρεῖ ἀκόμα κάτι ἀπὸ τὸ ἄρωμα τῶν λουλουδιῶν ἀπὸ τὰ ὁποῖα συλλέχθηκε. Τὸ χρῶμα, τὸ σχῆμα καὶ τὸ μέγεθός του εἶναι πρόδηλα. Εἶναι σκληρό, ψυχρό, ἀγγίζεται εὐκολα καί, ἂν τὸ χτυπήσουμε μὲ τὸ δάχτυλο, ἐκπέμπει ἦχο. Τέλος, ὅλα ὅσα φαίνονται νὰ ἀπαιτοῦνται γιὰ νὰ γίνει γνωστὸ μὲ πολὺ διακριτὸ τρόπο κάποιο σῶμα ὑπάρχουν σὲ αὐτό. Ἄλλὰ ἰδού, ἐνῶ μιλῶ, τὸ μετακινῶ πρὸς τὴ φωτιά: τὰ ὑπολείμματα γεύσης ἐξαλείφονται, ἡ ὀσμὴ ἐξανεμίζεται, τὸ χρῶμα μεταβάλλεται, τὸ σχῆμα χάνεται, τὸ μέγεθος αὐξάνει, γίνεται ρευστό, θερμαίνεται, μετὰ βίας μπορεῖ νὰ ἀγγιχτεῖ καί, ἂν τὸ χτυπήσουμε τώρα, δὲν ἐκπέμπει κανέναν ἦχο. Παραμένει ἀκόμα τὸ ἴδιο κερὶ; Πρέπει νὰ ὁμολογήσουμε ὅτι παραμένει, κανένας δὲν τὸ ἀρνεῖται, κανένας δὲν κρίνει

18. Πρβλ. Αὐγουστίνου, *Περὶ ἀθανασίας ψυχῆς*, V, 8.

ἀλλιώως. Τί καταλαβαίναμε λοιπὸν μὲ τόσο διακριτὸ τρόπο σὲ αὐτό; Τίποτα ἀσφαλῶς ἀπὸ ὅσα προσέγγιζα μὲ τὶς αἰσθήσεις, διότι ὅλα ὅσα ὑπέπιπταν στὴ γεύση, στὴν ὄσφρηση, στὴν ὄραση, στὴν ἀφή, ἢ στὴν ἀκοή, ἔχουν τώρα μεταβληθεῖ, ἐνῶ τὸ κερὶ παραμένει.

Ἴσως νὰ ἦταν ἐκεῖνο ποὺ σκέπτομαι τώρα: ὅτι τὸ ἴδιο τὸ κερὶ δὲν ἦταν ἡ ἡδύτητα τοῦ μελιοῦ, τὸ ἄρωμα τῶν λουλουδιῶν, ἡ λευκότητα, τὸ σχῆμα ἢ ὁ ἦχος, ἀλλὰ ἓνα σῶμα ποὺ πρὸ ὀλίγου μοῦ φανερωνόταν ὑπὸ ἐκείνους τοὺς τρόπους, καὶ τώρα μοῦ φανερώνεται ὑπὸ ἄλλους. Τί ἀκριβῶς ὅμως εἶναι αὐτὸ ποὺ φαντάζομαι [31] ἔτσι; Ἄς προσέξουμε καί, παραμερίζοντας ὅσα δὲν ἀνήκουν στὸ κερὶ, ἄς δοῦμε τί ἀπομένει: τίποτα ἄλλο ἀπὸ κάτι ἐκτατό, εὐκαμπτο καὶ εὐμετάβλητο. Τί σημαίνει ὅμως εὐκαμπτο καὶ εὐμετάβλητο; Μήπως αὐτὸ ποὺ φαντάζομαι: ὅτι αὐτὸ τὸ κερὶ μπορεῖ νὰ ἀλλάξει σχῆμα, καὶ ἀπὸ στρογγυλὸ νὰ γίνει τετράγωνο, ἢ ἀπὸ τετράγωνο τριγωνικὸ; Οὐδόλως, διότι καταλαβαίνω ὅτι εἶναι ἱκανὸ γιὰ ἀναρίθμητες τέτοιες μεταβολές, καὶ ὥστόσο δὲν μπορῶ νὰ διατρέξω ἀναρίθμητες μὲ τὴ φαντασία. Αὐτὴ ἡ κατάληψη λοιπὸν δὲν ἐπιτελεῖται ἀπὸ τὴν ἱκανότητα τοῦ φαντάζεσθαι. Τί σημαίνει ἐκτατό; Δὲν εἶναι ἄραγε καὶ ἡ ἴδια ἡ ἐκτασή του ἄγνωστη; Διότι γίνεται μεγαλύτερη στὸ ὑγροποιημένο κερὶ, μεγαλύτερη στὸ κοχλάζον, καὶ ἀκόμα μεγαλύτερη ἂν ἀυξηθεῖ ἡ θερμοκρασία. Οὔτε θὰ ἔκρινα ὀρθὰ τί εἶναι τὸ κερὶ ἂν δὲν νόμιζα ὅτι ἐπιδέχεται περισσότερες ποικιλίες ὡς πρὸς τὴν ἐκταση ἀπὸ ὅσες σχημάτισα ποτὲ μὲ τὴ φαντασία. Ἀπομένει λοιπὸν νὰ παραδεχθῶ ὅτι δὲν ἀντιλαμβάνομαι μὲ τὴ φαντασία τί εἶναι αὐτὸ τὸ κερὶ,

ἀλλὰ μόνο μὲ τὸ πνεῦμα. Λέω αὐτὸ ἰδιαιτέρως, διότι γιὰ τὸ κερὶ γενικὰ εἶναι σαφέστερο. Τί εἶναι ὅμως αὐτὸ τὸ κερὶ ποῦ δὲν γίνεται ἀντιληπτό παρὰ μὲ τὸ πνεῦμα; Εἶναι τὸ ἴδιο ποῦ βλέπω, ποῦ ἀγγίζω, ποῦ φαντάζομαι, ἐντέλει τὸ ἴδιο ποῦ ἔκρινα ἐξαρχῆς. Ἄς σημειωθεῖ ὅμως ὅτι ἡ ἀντίληψή του δὲν εἶναι ἓνα ἐνέργημα τῆς ὄρασης, τῆς ἀφῆς ἢ τῆς φαντασίας, καὶ οὔτε ἦταν ποτέ, παρότι ἔτσι φάνηκε προηγουμένως, ἀλλὰ μόνο μιὰ ἐποπτεία* τοῦ πνεύματος, ἡ ὁποία μπορεῖ νὰ εἶναι ἀτελής καὶ συγκεχυμένη, ὅπως ἦταν προηγουμένως, ἢ σαφῆς* καὶ διακριτή*, ὅπως εἶναι τώρα, ἀναλόγως τοῦ ἂν παρατηρῶ περισσότερο ἢ λιγότερο ἐκεῖνα ποῦ τὸ συνθέτουν.

Ἐν τῷ μεταξὺ ὅμως ἀπορῶ γιὰ τὸ πόσο ἐπιρρεπὲς εἶναι τὸ πνεῦμα μου στὶς πλάνες. Διότι, ἂν καὶ τὰ θεωρῶ αὐτὰ ἀπὸ μέσα μου, σιωπηλὰ καὶ χωρὶς λόγια, ὡ- [32] στόσο παγιδεύομαι στὶς λέξεις, καὶ ἀπατῶμαι σχεδὸν ἀπὸ τὴν καθημερινὴν χρῆση τῆς γλώσσας. Λέμε πράγματι ὅτι βλέπουμε τὸ ἴδιο τὸ κερὶ, ἂν παρίσταται, καὶ ὄχι ὅτι κρίνουμε ἀπὸ τὸ χρῶμα ἢ τὸ σχῆμα του ὅτι παρίσταται.¹⁹ Ὅθεν θὰ συνεπέραινα πάραυτα ὅτι γνωρίζουμε τὸ κερὶ μὲ τὴν ὄραση τῶν ματιῶν, καὶ ὄχι μόνο μὲ τὴν ἐποπτεία τοῦ πνεύματος, ἂν ἴσως δὲν ἔβλεπα

19. «Λέμε πράγματι ὅτι βλέπουμε τὸ ἴδιο τὸ κερὶ, ἂν μᾶς τὸ παρουσιάσουν, καὶ ὄχι ὅτι κρίνουμε ὅτι εἶναι τὸ ἴδιο ἀπὸ τὸ ὅτι ἔχει τὸ ἴδιο χρῶμα καὶ σχῆμα». Ἡ γαλλικὴ ἀπόδοση συσκοτίζει τὸ νόημα. Ὁ Ντεκάρτ ἐννοεῖ ὅτι λέμε κακῶς ὅτι βλέπουμε τὸ κερὶ, ἐπειδὴ, στὴν πραγματικότητα, δὲν βλέπουμε τὸ κερὶ καθ' ἑαυτὸ ἀλλὰ μονάχα κάποιες ἐκφάνσεις του, ὅπως τὸ σχῆμα καὶ τὸ χρῶμα. Πρβλ. *Τὰ πάθη τῆς ψυχῆς*, 23.

ἀπὸ τὸ παράθυρο ἀνθρώπους νὰ διασχίζουν τὴν πλατεία, γιὰ τοὺς ὁποίους ἔχω συνηθίσει νὰ λέω ὅτι τοὺς βλέπω, ὅπως ἀκριβῶς καὶ γιὰ τὸ κερί. Τί βλέπω ὅμως πέρα ἀπὸ καπέλα καὶ ροῦχα κάτω ἀπὸ τὰ ὁποῖα μπορεῖ νὰ κρύβονται αὐτόματες μηχανές; Ἄλλὰ κρίνω ὅτι εἶναι ἄνθρωποι. Ἔτσι αὐτὸ πού νομίζω ὅτι ἔβλεπα μὲ τὰ μάτια, τὸ καταλαβαίνω μόνο μὲ τὴν ἱκανότητα τοῦ κρίνειν ἢ ὁποῖα εἶναι στὸ πνεῦμα μου.²⁰

Ἄλλὰ ὅποιος ἐπιθυμεῖ νὰ ὑπερβεῖ σὲ γνώση τὸν ὄχλο πρέπει νὰ ντρέπεται νὰ ἀναζητᾷ ἀμφιβολίες στὰ σχήματα λόγου πού ἀνακαλύπτει αὐτός. Ἄς προχωρήσουμε λοιπὸν παρακάτω, καὶ ἄς προσέξουμε πότε ἀντιλαμβανόμεθα μὲ περισσότερη τελειότητα καὶ ἐνάργεια τί εἶναι τὸ κερί: ὅταν τὸ κοίταξα τὴν πρώτη φορά καὶ πίστεψα ὅτι τὸ γνωρίζω μὲ τὴν ἐξωτερικὴ αἴσθησι*, ἢ ἔστω μὲ τὴν κοινὴ αἴσθησι*, ὅπως τὴ λένε, τουτέστιν τὴ φαντασιακὴ δύναμη ἢ μήπως τώρα πού ἔχω διερευνήσει πιὸ ἐπισταμένα τόσο τὸ τί εἶναι ὅσο καὶ τὸ πῶς μπορεῖ νὰ γίνῃ γνωστό;²¹ Ἀσφαλῶς θὰ ἦταν γελοῖο νὰ ἀμφιβάλλει κανεὶς γιὰ τοῦτο τὸ ζήτημα. Διότι τί διακριτὸ ὑπῆρχε στὴν πρώτη ἀντίληψη; Τί πού νὰ

20. Οἱ φυσικὲς ιδιότητες τοῦ κериοῦ (σχῆμα, χρῶμα, ὕψη, κτλ.) εἶναι κάτι σὰν ἐνδύματα ὑπὸ τὰ ὁποῖα κρύβεται τὸ ἀληθινὸ κερί, τὸ ὁποῖο δὲν γίνεται ἄμεσα ἀντιληπτό. Οἱ αἰσθητικὲς παραστάσεις δὲν ἀποτελοῦν γνώση παρὰ στὸν βαθμὸ πού τις ἐπεξεργάζεται καὶ τις ἐρμηνεύει τὸ πνεῦμα. Ἡ βαθύτερη ἀλήθεια τῶν πραγμάτων δὲν ἀποκαλύπτεται ἀπὸ τις αἰσθήσεις ἢ τὴ φαντασία ἀλλὰ ἀπὸ τὸν νοῦ. «Ἡ ψυχὴ αἰσθάνεται, καὶ ὄχι τὸ σῶμα», δηλώνει ἐμφατικὰ ὁ Ντεκάρτ, *Διοπτρική*, IV.

21. Βλ. *Συνομιλία μὲ τὸν Μπούρμαν* (AT, V, 151).

μὴν μπορεῖ νὰ τὸ κατέχει ὅποιοδῆποτε ζῶο; Ἐνῶ, ὅταν διακρίνω τὸ κερὶ ἀπὸ τὶς ἐξωτερικὲς του μορφές καί, σὰν νὰ τοῦ εἶχα ἀφαιρέσει τὰ ροῦχα, τὸ ἐξετάζω ὀλόγυμνο, τότε, ὅσο καὶ ἂν μπορεῖ ἀκόμα νὰ ὑπάρξει κάποια πλάνη στὴν κρίση μου, δὲν μπορῶ νὰ τὸ ἀντιληφθῶ χωρὶς τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα.

Τί νὰ πῶ ὅμως γιὰ τὸ ἴδιο τὸ πνεῦμα, ἦτοι γιὰ τὸν [33] ἑαυτό μου; Διότι, πέραν τοῦ πνεύματος, δὲν δέχομαι τίποτα ἄλλο σὲ μένα. Τί εἶμαι, λέγω, ἐγώ, πού φαίνεται ὅτι ἀντιλαμβάνομαι τόσο διακριτὰ αὐτὸ τὸ κερὶ; Δὲν γνωρίζω ἐμένα τὸν ἴδιο, ὅχι μόνο μὲ πολὺ πιὸ ἀληθῆ καὶ βέβαιο τρόπο, ἀλλὰ καὶ μὲ πολὺ πιὸ διακριτὸ καὶ ἐναργῆ; Διότι, ἂν κρίνω ὅτι τὸ κερὶ ὑπάρχει ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι τὸ βλέπω, τότε προκύπτει ἀσφαλῶς πολὺ ἐναργέστερα, ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ γεγονός ὅτι τὸ βλέπω, ὅτι ὑπάρχω καὶ ἐγώ ὁ ἴδιος. Μπορεῖ πράγματι αὐτὸ πού βλέπω νὰ μὴν εἶναι ἀληθινὰ κερὶ, μπορεῖ νὰ μὴν ἔχω κὰν μάτια γιὰ νὰ δῶ ὅτιδῆποτε, ἀλλὰ ὅταν βλέπω, ἢ (κάτι πού δὲν διακρίνω πιά) ὅταν σκέπτομαι ὅτι βλέπω, δὲν μπορεῖ ἐγώ πού σκέπτομαι νὰ μὴν εἶμαι κάτι. Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο, ἂν κρίνω ὅτι τὸ κερὶ ὑπάρχει ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι τὸ ἀγγίζω, προκύπτει ξανά τὸ ἴδιο, δηλαδή ὅτι ὑπάρχω. Ἄν ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι τὸ φαντάζομαι, ἢ ἀπὸ κάποια ἄλλη αἰτία, ἀκριβῶς τὸ ἴδιο. Ἄλλὰ ἐκεῖνο πού διαπιστώνω γιὰ τὸ κερὶ δικαιοῦμαι νὰ τὸ ἐφαρμόσω καὶ σὲ ὅλα τὰ ὑπόλοιπα πού βρῖσκονται ἔξω ἀπὸ μένα. Ἐπειτα, ἂν ἡ ἀντίληψη τοῦ κερικοῦ μοιάζει νὰ εἶναι πιὸ διακριτὴ ἀφότου μοῦ ἀποκαλύφθηκε ὅχι μόνο μὲ τὴν ὄραση ἢ τὴν ἀφή ἀλλὰ ἀπὸ περισσότερα αἰτία, πόσο πιὸ διακριτὰ πρέπει νὰ ὁμολογήσω τώρα ὅτι

γνωρίζω τὸν ἑαυτό μου, ἐφόσον ὅλοι οἱ συλλογισμοὶ ποὺ μποροῦν νὰ βοηθήσουν στὴν ἀντίληψη τοῦ κερικοῦ, ἢ ὁποιοῦδήποτε ἄλλου σώματος, τεκμηριώνουν ἀκόμα καλύτερα τὴ φύση τοῦ πνεύματός μου!²² Ἀλλὰ ὑπάρχουν τόσα ἄλλα στὸ ἴδιο τὸ πνεῦμα, τὰ ὁποῖα μποροῦν νὰ κάνουν πιὸ διακριτὴ τὴ γνώση του, ὥστε ὅσα ἀπορρέουν ἀπὸ τὸ σῶμα πρὸς τὸ πνεῦμα μετὰ βίας ἀξιίζουν νὰ προσμετρηθοῦν.²³

[34] Ἴδου ποὺ τελικὰ ἐπανῆλθα αὐθόρμητα ἐκεῖ ποὺ ἤθελα. Ἀφοῦ μοῦ εἶναι τώρα γνωστὸ ὅτι τὰ ἴδια τὰ σώματα δὲν γίνονται ἰδίως ἀντιληπτά ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις,

22. Πρβλ. *Ἀρχές τῆς φιλοσοφίας*, I, 11. Ἐφόσον ὁ ἄνθρωπος εἶναι σκεπτόμενο πράγμα καὶ ἐφόσον ἡ σκέψη εἶναι κατηγορηματὸ τοῦ πνεύματος καὶ ὄχι τοῦ σώματος, ἐπεταὶ ὅτι γνωρίζουμε τὸ πνεῦμα ἐναργέστερα ἀπὸ τὸ σῶμα. Διότι «εἶναι ἀδύνατον νὰ μπορέσουμε νὰ σκεφτοῦμε ποτὲ ἓνα πράγμα χωρὶς νὰ ἔχουμε συγχρόνως τὴν ἰδέα τῆς Ψυχῆς μας, ὡς πράγματος ἱκανοῦ νὰ σκεφεῖ ὅλα ὅσα σκεφτόμαστε. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι δὲν μποροῦμε νὰ φανταστοῦμε ἓνα πράγμα αὐτῆς τῆς φύσης, δηλαδὴ δὲν μποροῦμε νὰ τὸ ἀπεικονίσουμε μέσω μιᾶς σωματικῆς εἰκόνας. Ἀλλὰ δὲν πρέπει νὰ ἀποροῦμε περὶ αὐτοῦ, διότι ἡ φαντασία μας εἶναι ἱκανὴ νὰ ἀπεικονίσει μόνο πράγματα ποὺ ὑποπίπτουν στὶς αἰσθήσεις καί, ἐπειδὴ ἡ Ψυχὴ μας δὲν ἔχει οὔτε χρῶμα, οὔτε ὄσμη, οὔτε γεύση, οὔτε τίποτα ἀπὸ ὅσα ἀνήκουν στὸ σῶμα, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ τὴ φανταστοῦμε ἢ νὰ σχηματίσουμε τὴν εἰκόνα τῆς. Αὐτὸ ὅμως δὲν σημαίνει ὅτι τὴ συλλαμβάνουμε λιγότερο. Ἀντιθέτως, ἀφοῦ συλλαμβάνουμε τὰ πάντα μέσω αὐτῆς, τὴ συλλαμβάνουμε περισσότερο ἀπὸ ὅλα τὰ ἄλλα πράγματα μαζί», Πρὸς Μερσέν, Ἰούλιος 1641 (AT, III, 394).

23. «...ὥστε ὅσα ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὸ σῶμα, ὅπως τοῦτα, δὲν ἀξιίζουν νὰ καταμετρηθοῦν».

ἢ ἀπὸ τὴν ἱκανότητα τοῦ φαντάζεσθαι, ἀλλὰ ἀπὸ τὸν νοῦ, δηλαδή ὄχι ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἀγγίζονται ἢ βλέπονται, ἀλλὰ μονάχα ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι νοοῦνται, γνωρίζω ἐμφανῶς ὅτι δὲν μπορῶ νὰ ἀντιληφθῶ τίποτα εὐκολότερα καὶ ἐναργέστερα ἀπὸ τὸ πνεῦμα μου. Ἀλλά, ἐπειδὴ δὲν γίνεται νὰ ἀπαλλαχθεῖ κανεὶς τόσο γρήγορα ἀπὸ τὸν ἐθισμό στὶς παλαιῆς γνώμες, θὰ ἦταν καλὸ νὰ σταματήσω ἐδῶ ὥστε, παρατείνοντας τὸν στοχασμό, νὰ στερεωθεῖ βαθύτερα στὴ μνήμη μου αὐτὴ ἡ νέα γνώση.²⁴

24. Ὁ Ντεκάρτ θεωρεῖ τόσο σημαντικὴ τὴ φάση τῆς ριζικῆς καὶ καθολικῆς ἀμφισβήτησης τῶν συνηθισμένων γνωμῶν ὅσον ἀφορᾷ τὰ σωματικὰ πράγματα, ὥστε παρακινεῖ τοὺς ἀναγνώστες νὰ μὴν τῆς ἀφιερῶσουν μόνο τὸν λίγο χρόνο ποὺ ἀπαιτεῖται γιὰ τὴν ἀνάγνωση ὅσων γράφονται ἐδῶ, ἀλλὰ μερικoὺς μῆνες, ἢ τουλάχιστον μερικὲς ἐβδομάδες, ἔτσι ὥστε νὰ ἀποδεσμευτοῦν ἀπὸ κάθε προκατάληψη ἢ ἄκριτη γνώμη πρὶν προχωρήσουν παρακάτω. Βλ. Δεύτερες Ἀπαντήσεις (AT, VII, 130· IX, 103).

Περὶ τοῦ Θεοῦ, ὅτι ὑπάρχει.¹

Θὰ κλείσω τώρα τὰ μάτια, θὰ βουλώσω τὰ αὐτιά, θὰ ἀπομονώσω ὅλες τὶς αἰσθήσεις, θὰ ἐξαλείψω ἐπίσης ἀπὸ τῆ σκέψῃ μου ὅλες τὶς εἰκόνες τῶν σωματικῶν πραγμάτων ἢ, ἐπειδὴ μετὰ βίας μπορεῖ νὰ γίνῃ αὐτό, θὰ τὶς ἐκλάβω ὡς κενές καὶ ψευδεῖς. Ἀποτεινόμενος μόνο σὲ μένα καὶ ἐπισκοπώντας βαθύτερα, θὰ προσπαθήσω νὰ γίνω σιγὰ σιγὰ πιὸ γνωστός καὶ οἰκεῖος στὸν ἑαυτό μου. Ἐγὼ εἶμαι ἓνα σκεπτόμενο πράγμα, τουτέστιν ἓνα πράγμα πὸ ἀμφιβάλλει, πὸ βεβαιώνει, πὸ ἀρνεῖται, πὸ κατανοεῖ λίγα, πὸ ἀγνοεῖ πολλά, πὸ θέλει, πὸ δὲν θέλει, πὸ φαντάζεται ἐπίσης, καὶ πὸ αἰσθάνεται.² Ὅπως διαπίστωσα προηγουμένως, παρότι ὅσα αἰσθάνομαι ἢ φαντάζομαι δὲν εἶναι ἴσως τίποτα ἔξω ἀπὸ μένα, ὡστόσο εἶμαι βέβαιος ὅτι ἐκεῖνοι οἱ τρόποι τοῦ σκέπτεσθαι τοὺς ὁποίους καλῶ αἰσθή-

1. Ὁ ἀρχικὸς τίτλος δὲν ἔφερε τὴν προσθήκη: «ὅτι ὑπάρχει».

2. «Εἶμαι ἓνα πράγμα πὸ σκέπτεται, δηλαδὴ πὸ ἀμφιβάλλει, πὸ βεβαιώνει, πὸ ἀρνεῖται, πὸ γνωρίζει λίγα πράγματα, πὸ ἀγνοεῖ πολλά, πὸ ἀγαπᾷ, πὸ μισεῖ, πὸ θέλει, πὸ δὲν θέλει, πὸ φαντάζεται ἐπίσης καὶ πὸ αἰσθάνεται». Ἡ ἀγάπη καὶ τὸ μῖσος προσετέθησαν στὴ γαλλικὴ ἐκδοχὴ γιὰ νὰ δηλωθεῖ ὅτι καὶ τὰ συναισθήματα εἶναι σκέψεις.

ματα καὶ φανταστικές παραστάσεις, καθόσον μονάχα [35] εἶναι τρόποι τοῦ σκέπτεσθαι, εἶναι μέσα μου.

Στὰ λίγα τοῦτα συνόψισα ὅ,τι ξέρω ἀληθινά, ἢ ἔστω ὅ,τι διαπίστωσα μέχρι στιγμῆς ὅτι ξέρω. Τώρα θὰ ἐρευνήσω πιὸ ἐπισταμένα ἂν ἴσως ὑπάρχουν ἐπίσης μέσα μου ἄλλα πράγματα τὰ ὁποῖα δὲν πρόσεξα ἀκόμα. Εἶμαι βέβαιος ὅτι εἶμαι σκεπτόμενο πράγμα. Ἄραγε δὲν ξέρω ἐπίσης τί ἀπαιτεῖται γιὰ νὰ εἶμαι βέβαιος γιὰ κάποιο πράγμα; Σὲ τούτη τὴν πρώτη γνώση δὲν ὑπάρχει τίποτα ἄλλο ἀπὸ μιὰ σαφῆς καὶ διακριτὴ ἀντίληψη ἐκείνου πού βεβαιώνω· ἢ ὁποῖα ἀσφαλῶς δὲν θὰ ἀρκοῦσε γιὰ νὰ βεβαιωθῶ γιὰ τὴν ἀλήθεια τοῦ πράγματος, ἂν ἐνδέχετο ποτὲ κάτι πού ἀντιλαμβάνομαι σαφῶς καὶ διακριτῶς νὰ εἶναι ψευδές. Ἐπομένως, φαίνεται ὅτι μπορῶ τώρα νὰ θέσω ὡς γενικὸ κανόνα πῶς, καθετὶ πού ἀντιλαμβάνομαι λίαν σαφῶς καὶ διακριτῶς, εἶναι ἀληθές.³

Ἐντούτοις, δέχτηκα παραπάνω πολλὰ ὡς ἐντελῶς βέβαια καὶ πρόδηλα, τὰ ὁποῖα ὥστόσο συνέλαβα ἀργότερα νὰ εἶναι ἀμφίβολα. Ποιὰ ἦταν λοιπὸν αὐτά; Ἦταν ἡ γῆ, ὁ οὐρανός, τὰ ἀστέρια καὶ ὅλα τὰ ἄλλα πού οικειοποιούμεν διὰ τῶν αἰσθήσεων. Ὅμως τί ἀντιλαμβάνομεν σαφῶς σχετικὰ μὲ αὐτά; Ὅτι οἱ ἴδιες οἱ ἰδέες* ἢ οἱ σκέψεις τέτοιων πραγμάτων βρίσκονταν στὸ πνεῦμα μου. Ἄλλὰ οὔτε τώρα ἀρνοῦμαι ὅτι οἱ ἰδέες αὐτὲς εἶναι μέσα μου. Ὅμως ὑπῆρχε ἐπίσης κάτι ἄλλο πού διαβεβαίωνα καί, ἔχοντας συνηθίσει νὰ τὸ πιστεύω, πρέσβευα ὅτι τὸ ἀντιλαμβάνομεν σαφῶς, ἐνῶ

3. Πρβλ. Ἄρχες τῆς φιλοσοφίας, I, 30· Λόγοι..., Αἴτημα 7.

δὲν τὸ ἀντιλαμβανόμεον ἀληθινά: ὅτι ὑπῆρχαν ἔξω ἀπὸ μένα κάποια πράγματα ἀπὸ τὰ ὁποῖα πηγάζαν αὐτὲς οἱ ιδέες καὶ μὲ τὰ ὁποῖα ἦταν πανομοιότυπες. Σὲ τοῦτο ἦταν πού ἔσφαλλα ἢ, ἂν ἔκρινα ὀρθά, αὐτὸ δὲν συνέβαινε χάρη στὴν ἰσχὺ τῆς ἀντίληψῆς μου.⁴

Τί ὅμως; Ὅταν θεωροῦσα κάτι ἐξαιρετικὰ ἀπλό καὶ εὐκόλο σχετικὰ μὲ τὰ Ἀριθμητικὰ ἢ τὰ Γεωμετρικὰ [36] καὶ πράγματα, ὅπως ὅτι δύο σὺν τρία κάνει πέντε, ἢ ἄλλα παρόμοια, δὲν τὰ κατόπτευα ἄραγε ἀρκετὰ διαυγῶς γιὰ νὰ βεβαιώνω ὅτι ἀληθεύουν; Ἄν ἔκρινα ἀργότερα ὅτι πρέπει νὰ ἀμφιβάλλουμε γι' αὐτά, ἦταν ἐξαιτίας τοῦ ὅτι ἔβαλα μὲ τὸν νοῦ μου πῶς μπορεῖ ἴσως κάποιος Θεὸς νὰ μοῦ ἔδωσε τέτοια φύση ὥστε νὰ ἀπατῶμαι ἀκόμα καὶ σὲ ὅσα φαίνονται προδηλότατα. Ἄλλὰ ὅποτε συναντῶ ἐκείνη τὴ γνώμη πού σχημάτισα

4. «Σὲ τοῦτο ἦταν πού ἔσφαλλα ἢ, ἂν ἴσως ἔκρινα σύμφωνα μὲ τὴν ἀλήθεια, αἰτία τῆς ἀλήθειας τῆς κρίσης μου δὲν ἦταν καμιά ἀπὸ τίς γνώσεις πού εἶχα». Ἡ σχέση τῆς ιδέας μὲ τὸ πράγμα εἶναι γιὰ τὸν Ντεκάρτ ἀνάλογη μὲ ἐκείνην πού συνδέει τὸ ὁμοίωμα μὲ τὸ πρότυπο. Οἱ ιδέες εἶναι εἰκόνες τῶν πραγμάτων, ὑπὸ τὴν ἔννοια ὅμως ὅτι ἔχουν κάποια ὁμοιότητα μὲ αὐτά (ἀλλιῶς δὲν θὰ ἦταν εἰκόνες τους), χωρὶς ὡστόσο νὰ εἶναι τόσο ἄρτιες ἢ τέλειες ὅσο αὐτά (ἀλλιῶς θὰ ἦταν πράγματα καὶ ὄχι εἰκόνες). Ἡ ὁμοιότητα δὲν πρέπει νὰ ἐκλαμβάνεται ὡς ταυτότητα, οὔτε ἡ ἀπεικόνιση ὡς ἄρτια, τέλεια ἢ αὐτούσια ἀναπαραγωγή ἑνὸς πράγματος. Κάτι τέτοιο θὰ γεννοῦσε ἓνα ἄλλο πράγμα καὶ ὄχι μιὰ εἰκόνα. Τὸ γεγονός ὅτι οἱ ιδέες εἶναι εἰκόνες τῶν πραγμάτων δὲν σημαίνει ὅτι εἶναι πανομοιότυπες μὲ αὐτά ἢ ὅτι ἀποτελοῦν πιστὲς ἀντανακλάσεις τους. Τοῦτο ἰσχύει κατὰ κύριο λόγο γιὰ τίς ιδέες τῶν αἰσθησεων καὶ τῆς φαντασίας, στὶς ὁποῖες ἀναφέρεται ἐδῶ ὁ Ντεκάρτ. Πρβλ. *Διοπτρική*, IV.

παραπάνω, για την ύψιστη δύναμη του Θεού, δὲν μπορῶ νὰ μὴν ὁμολογήσω ὅτι θὰ τοῦ ἦταν εὐκόλο, ἂν ἤθελε, νὰ μὲ κάνει νὰ πλανῶμαι ἀκόμα καὶ σὲ ὅσα νομίζω ὅτι ἐνορῶ* ἐναργέστατα μὲ τὰ μάτια τοῦ πνεύματός μου. Ἐνῶ, ὅποτε στρέφομαι πρὸς τὰ πράγματα ποὺ πρεσβεύω ὅτι τὰ ἀντιλαμβάνομαι ἐξαιρετικὰ σαφῶς, πείθομαι τόσο πολὺ ἀπὸ αὐτὰ ὥστε ἀναφωνῶ αὐθόρμητα: «Ἄς μὲ ξεγελᾷ ὅποιος θέλει, ἀφοῦ δὲν θὰ καταφέρει ποτὲ νὰ μὲ κάνει νὰ μὴν εἶμαι τίποτα, ὅσο θὰ σκέφτομαι ὅτι εἶμαι κάτι, ἢ νὰ ἀληθεύει κάποτε ὅτι δὲν ὑπῆρξα ποτέ, ὄντας τώρα ἀλήθεια ὅτι ὑπάρχω, ἢ ἴσως ἐπίσης, δύο σὺν τρία νὰ κάνει περισσότερο ἢ λιγότερο ἀπὸ πέντε, ἢ ἄλλα παρόμοια ποὺ ἀναγνωρίζω προδήλως ὅτι ἀπάδουν». Καὶ ἀφοῦ ἀσφαλῶς δὲν ἔχω κανένα λόγο νὰ ἐκτιμῶ ὅτι ὑπάρχει κάποιος ἀπατεώνας Θεός, οὔτε κἀν ξέρω ἀκόμα ἐπαρκῶς ἂν ὑπάρχει Θεός, ὁ λόγος ἀμβολίας ποὺ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τούτη μονάχα τὴ γνώμη εἶναι ἐξαιρετικὰ ἰσχνὸς καί, οὕτως εἰπεῖν, Μεταφυσικός. Γιὰ νὰ ἀρθεῖ ὅμως ἀκόμα καὶ αὐτός, ὀφείλω μὲ τὴν πρώτη εὐκαιρία νὰ ἐξετάσω ἂν ὑπάρχει Θεός, καί, σὲ περιπτώση ποὺ ὑπάρχει, ἂν μπορεῖ νὰ εἶναι ἀπατεώνας. Ἄν πράγματι ἀγνοῶ τοῦτο, δὲν φαίνεται νὰ μπορῶ ποτὲ νὰ εἶμαι ἐντελῶς βέβαιος γιὰ τίποτα ἄλλο.⁵

Τώρα ὅμως ἡ τάξη⁶ φαίνεται νὰ ἀπαιτεῖ νὰ κατα-

5. «Διότι, χωρὶς τὴ γνώση τῶν δύο τούτων ἀληθειῶν, δὲν βλέπω νὰ μπορῶ ποτὲ νὰ εἶμαι βέβαιος γιὰ κανένα πράγμα». Πρβλ. Ἀρχὲς τῆς φιλοσοφίας, I, 13.

6. «Ἡ τάξη ἔγκειται σὲ τοῦτο μονάχα: ὅτι τὰ πράγματα ποὺ προτείνονται πρῶτα πρέπει νὰ εἶναι γνωστὰ χωρὶς τὴ βοήθεια τῶν

[37] τάζω προηγουμένως ὅλες τὶς σκέψεις μου σὲ ὀρισμένα γένη, καὶ νὰ ἐρευνήσω σὲ ποιὰ ἀπὸ αὐτὰ ὑπάρχει ἰδίως ἀλήθεια ἢ ψεῦδος.⁷ Ὅρισμένες, οἱ μόνες στὶς ὁποῖες ταιριάζει κυριολεκτικὰ τὸ ὄνομα ἰδέα, εἶναι κάτι σὰν εἰκόνες πραγμάτων: ὅπως ὅταν σκέφτομαι ἕναν ἄνθρωπο, μιὰ Χίμαιρα, τὸν Οὐρανό, ἕναν Ἄγγελο ἢ τὸν Θεό. Ἄλλες ἔχουν ἐπιπλέον κάποιες ἄλλες μορφές: ὅπως ὅταν θέλω, ὅταν φοβᾶμαι, ὅταν βεβαιώνω ἢ ὅταν ἀρνοῦμαι, συλλαμβάνω μὲν καὶ τότε κάποιο πράγμα ὡς ὑποκείμενο* τῆς σκέψης μου, ἀλλὰ περιλαμβάνω ἐπίσης στὴ σκέψη αὐτὴ κάτι εὐρύτερο ἀπὸ τὸ ὁμοίωμα ἐκείνου τοῦ πράγματος.⁸ Ἀπὸ αὐτές, ἄλλες ὀνομάζο-

ἐπόμενων καί, ἔπειτα, ὅτι ὅλα τὰ ὑπόλοιπα πρέπει νὰ διευθετοῦνται ἔτσι, ὥστε νὰ ἀποδεικνύονται μόνο ἀπὸ τὰ προηγούμενα. Τούτῃ τὴν τάξῃ προσπάθησα, ὅσο μπόρεσα, νὰ ἀκολουθήσω στοὺς Στοχασμούς μου», *Δεύτερες Ἀπαντήσεις* (ΑΤ, VII, 155· IX, 121).

7. «Καὶ προκειμένου νὰ μπορέσω νὰ ἔχω τὴν εὐκαιρία νὰ τὸ ἐξετάσω χωρὶς νὰ διακόψω τὴν τάξῃ τοῦ στοχασμοῦ ποὺ ἀκολουθῶ, ἢ ὁποῖα εἶναι νὰ περνῶ βαθμηδὸν ἀπὸ τὶς ἔννοιες ποὺ βρίσκω πρῶτα στὸ πνεῦμα μου σὲ ἐκείνες ποὺ θὰ μπορέσω νὰ βρῶ ἔπειτα, πρέπει νὰ διαιρέσω ἐδῶ ὅλες τὶς σκέψεις μου σὲ ὀρισμένα γένη καὶ νὰ θεωρήσω σὲ ποιὰ ἀπὸ αὐτὰ ὑπάρχει ἰδίως ἀλήθεια ἢ ψεῦδος».

8. «Ἄλλες ἔχουν ἐπιπλέον κάποιες ἄλλες μορφές: ὅπως ὅταν θέλω, ὅταν φοβᾶμαι, ὅταν βεβαιώνω ἢ ὅταν ἀρνοῦμαι, ἀδράχνω μὲν καὶ τότε κάποιο πράγμα ὡς ὑποκείμενο τῆς ἐνέργειας τοῦ πνεύματός μου, ἀλλὰ προσθέτω καὶ κάτι ἄλλο, διὰ τῆς ἐνέργειας αὐτῆς, στὴν ἰδέα ποὺ ἔχω γιὰ ἐκεῖνο τὸ πράγμα». Οἱ ἰδέες, μὲ τὸ κυριολεκτικὸ νόημα τοῦ ὅρου, εἶναι ἀπεικασματα ἢ ὁμοιώματα ἄλλων πραγμάτων, πραγματικῶν ἢ μὴ. Οἱ βουλήσεις, τὰ συναισθήματα καὶ οἱ κρίσεις ἀναφέρονται ἐπίσης σὲ κάποιο πράγμα

νται βουλήσεις ἢ συναισθήματα, ἐνῶ ἄλλες ὀνομάζονται κρίσεις.⁹

Ἄναφορικὰ τώρα μὲ τις ιδέες, ἂν ἰδωθοῦν μόνο ἐν ἑαυταῖς καὶ δὲν ἀναχθοῦν σὲ κάτι ἄλλο, δὲν μποροῦν κυριολεκτικὰ νὰ εἶναι ψευδεῖς· διότι, εἴτε φαντάζομαι μιὰ αἶγα εἴτε μιὰ χίμαιρα, τὸ γεγονὸς ὅτι φαντάζομαι τῇ μιᾷ δὲν ἀληθεύει λιγότερο ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι φα-

(τὸ «ὑποκείμενο τῆς σκέψης μου» ἢ τὸ «ὑποκείμενο τῆς ἐνέργειας τοῦ πνεύματός μου») ἀλλὰ περιέχουν καὶ κάτι περισσότερο: μιὰ δική μου ψυχικὴ στάση, διάθεση ἢ ἐνέργεια ἀπέναντι στὸ πράγμα αὐτό. Σύμφωνα μὲ ἓνα παράδειγμα τοῦ Ντεκάρτ, ἄλλο εἶναι νὰ βλέπουμε ἓνα λιοντάρι καὶ συγχρόνως νὰ τὸ φοβόμαστε, καὶ ἄλλο νὰ τὸ βλέπουμε μόνο, βλ. *Τρίτες Ἀντιρρήσεις καὶ Ἀπαντήσεις*, ἀρ. 6 (ΑΤ, VII, 183· IX, 142). Στῇ δεύτερῃ περίπτωσῃ ἔχουμε μιὰ καθαρὴν ιδέα, δηλαδὴ μονάχα τὴν παράστασιν τοῦ λιονταριοῦ, ἐνῶ στὴν πρώτη ἐπισυνάπτουμε στὴν ιδέα αὐτὴ μιὰ δική μας θυμικὴ διάθεση: τὸ συναίσθημα τοῦ φόβου. Συνεπῶς μιὰ ιδέα δὲν προϋποθέτει ἓνα συναίσθημα, ἐνῶ ἓνα συναίσθημα δὲν σχηματίζεται χωρὶς κάποια ιδέα. Τὸ ἀνάλογο ἰσχύει καὶ γιὰ τις βουλήσεις καὶ τις κρίσεις. Ὅταν θέλουμε, θέλουμε κάτι, καὶ ὅταν κρίνουμε, κρίνουμε κάτι. Αὐτὸ τὸ κάτι εἶναι μιὰ ιδέα, δηλαδὴ μιὰ ἀναπαράστασιν ἐνὸς πράγματος ποῦ ὑπάρχει, πραγματικὰ ἢ ὑποθετικὰ, ἔξω ἀπὸ τὸ σκεπτόμενο ἐγώ.

9. Οἱ σκέψεις διαιροῦνται σὲ τρία εἴδη: τις ιδέες, τις βουλήσεις ἢ τὰ συναισθήματα, καὶ τις κρίσεις. Ὁ ὅρος *ιδέα* ἀποδίδεται ἐδῶ κατὰ πρῶτο καὶ κύριο λόγο στὶς σκέψεις ποῦ εἶναι κάτι σὰν εἰκόνες πραγμάτων, ὡστόσο ὁ Ντεκάρτ θὰ δώσει ἀργότερα ἓναν εὐρύτερο καὶ συνθετότερο ὀρισμὸ τῆς ιδέας (βλ. *Λόγοι...*, Ὁρισμὸς II), ὁ ὁποῖος θὰ τοῦ ἐπιτρέψει νὰ ὑποστηρίξει ὅτι καὶ οἱ βουλήσεις καὶ τὰ συναισθήματα μποροῦν νὰ ὀνομαστοῦν ιδέες. Βλ. *Τρίτες Ἀντιρρήσεις καὶ Ἀπαντήσεις*, ἀρ. 5-6 (ΑΤ, VII, 179-183· IX, 139-142).

ντάζομαι τὴν ἄλλη. Ἐπίσης δὲν πρέπει νὰ φοβόμαστε ὅτι μπορεῖ νὰ ὑπάρξει ψεῦδος στὴν ἴδια τὴ βούληση, ἢ στὰ συναισθήματα· διότι, ἂν καὶ μπορῶ νὰ ἐπιλέξω φαῦλα ἢ ἀνύπαρκτα πράγματα, ὥστόσο δὲν εἶναι ἀναληθές γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ὅτι τὰ ἐπιλέγω. Ἀπομένουν λοιπὸν μόνο οἱ κρίσεις, στὶς ὁποῖες πρέπει νὰ φροντίσω νὰ μὴ σφάλω. Ὅμως ἡ κυριότερη καὶ συχνότερη πλάνη ποὺ μπορεῖ νὰ βρεθεῖ σὲ αὐτές ἔγκειται στὸ ὅτι κρίνω ὅτι οἱ ιδέες ποὺ εἶναι μέσα μου εἶναι ὅμοιες ἢ σύμμορφες μὲ κάποια πράγματα ποὺ βρίσκονται ἔξω ἀπὸ μένα.¹⁰ Διότι, ἂν θεωροῦσα τὶς ιδέες μονάχα ὡς ὀρισμένους τρόπους τῆς σκέψης μου καὶ δὲν τὶς ἀνῆγα σὲ κάτι ἄλλο, μετὰ βίας θὰ μπορούσαν νὰ μοῦ δώσουν ὕλη πλάνης.¹¹

Ἀπὸ τὶς ιδέες ὅμως αὐτές, ἄλλες μοῦ φαίνονται

10. Ὑπάρχει διαφορὰ μεταξὺ τοῦ αἰσθήματος ποὺ ἔχουμε γιὰ ἓνα πράγμα καὶ ἐκείνου ποὺ, ὑπάρχοντας ὄντως στὸ πράγμα, παρὰγεῖ αὐτὸ τὸ αἶσθημα. «Παρότι καθένας πείθεται κοινῶς ὅτι οἱ ιδέες ποὺ ἔχουμε στὴ σκέψη μας εἶναι ἐντελῶς ὅμοιες μὲ τὰ ἀντικείμενα ἀπὸ τὰ ὁποῖα προέρχονται, δὲν βλέπω κάποιο λόγο ποὺ νὰ μᾶς διαβεβαιώνει ὅτι ἰσχύει αὐτό. Ἀντιθέτως, βρίσκω πολλές ἐμπειρίες ποὺ πρέπει νὰ μᾶς κάνουν νὰ ἀμφιβάλλουμε», *Ὁ κόσμος ἢ Πραγματεία περὶ τοῦ φωτός*, I. Αὐτὸ ποὺ πρέπει νὰ ξεκαθαριστεῖ ἐν προκειμένῳ εἶναι ὅτι οἱ ιδέες δὲν εἶναι οὔτε πιστὲς ἀπεικονίσεις τῶν ἀντικειμένων οὔτε ἄμεσοι, διαυγεῖς ἢ ἀψευδεῖς φορεῖς τῆς ἀλήθειας. Εἶναι ἰδιάζουσες μορφὲς ὄντοτήτων, ἄλλου εἴδους καὶ τύπου ἀπὸ τὰ πρότυπα ἀπὸ τὰ ὁποῖα προέρχονται, οἱ ὁποῖες λειτουργοῦν ὡς μεσάζοντες μεταξὺ τῆς ἐξωτερικῆς πραγματικότητος καὶ τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος.

11. Βλ. *Συνομιλία μὲ τὸν Μπούρμαν* (ΑΤ, V, 152). Ὁ Ντεκάρτ θὰ ὑποστηρίξει παρακάτω (ΑΤ, VII, 43-44) ὅτι οἱ ιδέες ποὺ δίνουν

ἔμφυτες, ἄλλες ἐπείσακτες καὶ ἄλλες πεπονημένες ἀπὸ [38] μένα τὸν ἴδιο.¹² Διότι κατανοῶ τί εἶναι ἓνα πράγμα, τί εἶναι ἡ ἀλήθεια, τί εἶναι ἡ σκέψη, καὶ βλέπω ὅτι αὐτὸ τὸ κατέχω ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ φύση μου, καὶ ὄχι ἀπὸ ἄλλου· ἐνῶ ἔκρινα μέχρι σήμερα πῶς τὸ γεγονός ὅτι ἀκούω ἓναν θόρυβο, βλέπω τὸν ἥλιο, αἰσθάνομαι τὴ φωτιά, εἶναι κάτι ποὺ πηγάζει ἀπὸ κάποια πράγματα ποὺ βρίσκονται ἔξω ἀπὸ μένα· καί, τέλος, οἱ Σειρῆνες, οἱ Ἰππόγρυπες κ.τ.ό., πλάθονται ἀπὸ μένα τὸν ἴδιο.¹³ Ἴσως ὅμως νὰ μπορῶ νὰ νομίσω ὅτι εἶναι ὅλες ἐπείσακτες, ὅλες ἔμφυτες ἢ ὅλες πεπονημένες, διότι δὲν ἔξα-

«ὕλη πλάνης» εὐθύνονται γιὰ ἓνα ιδιαίτερο εἶδος ψεύδους τὸ ὁποῖο ὀνομάζει ὑλικὸ ψεῦδος.

12. «Ἀπὸ τίς ιδέες αὐτές, ἄλλες μοῦ φαίνονται γεννημένες μαζί μου, ἄλλες νὰ εἶναι ξένες καὶ νὰ ἔρχονται ἀπ' ἔξω, καὶ ἄλλες νὰ ἔχουν φτιαχτεῖ καὶ ἐπινοηθεῖ ἀπὸ μένα τὸν ἴδιο». Οἱ ιδέες διαιροῦνται ἐδῶ, ἀνάλογα μὲ τὴν προέλευσή τους, σὲ τρία εἶδη: τίς ἔμφυτες, τίς ἐπείσακτες καὶ τίς πεπονημένες. Οἱ πρῶτες ἐνυπάρχουν στὸ πνεῦμα ἐκ γενετῆς, οἱ δευτέρες προέρχονται ἀπὸ ἔξωτερικὰ πράγματα, ἐνῶ οἱ τρίτες φτιάχνονται ἢ ἐπινοοῦνται ἀπὸ μᾶς τοὺς ἴδιους.

13. Ἄλλου ὁ Ντεκάρτ ἐπαναλαμβάνει τὴ διαίρεση τῶν ιδεῶν ὡς ἔζηξ: «Μὲ τὸ οὐσιαστικὸν ιδέα ἐννοῶ ὅ,τι μπορεῖ νὰ εἶναι στὴ σκέψη μας, καὶ διέκρινα τρία εἶδη. Ὅρισμένες εἶναι ἐπείσακτες, ὅπως ἡ ιδέα ποὺ ἔχουμε κοινῶς γιὰ τὸν ἥλιο. Ἄλλες εἶναι πεπονημένες ἢ πλασμένες, μεταξὺ τῶν ὁποίων μποροῦμε νὰ θέσουμε ἐκείνη ποὺ σχηματίζουν οἱ Ἀστρονόμοι μὲ τὸν συλλογισμό τους γιὰ τὸν Ἥλιο. Καὶ ἄλλες εἶναι ἔμφυτες, ὅπως ἡ ιδέα τοῦ Θεοῦ, τοῦ Πνεύματος, τοῦ Σώματος, τοῦ Τριγώνου, καὶ γενικὰ ὅλες ὅσες ἀπεικονίζουν κάποιες ἀληθεῖς, ἀμετάβλητες καὶ αἰώνιες Οὐσίαις», Πρὸς Μερσέν, 16 Ἰουνίου 1641 (ΑΤ, ΙΙΙ, 383).

κρίβωσα ἀκόμα σαφῶς τὴν ἀληθινὴ τους προέλευση.¹⁴

Ἄλλὰ ἐδῶ πρέπει νὰ ἐρευνήσω κυρίως ποιὸς λόγος μὲ παρακινεῖ νὰ ἐκτιμήσω ὅτι ἐκεῖνες πού θεωρῶ ὅτι ἐκπηγάζουν ἀπὸ πράγματα πού ὑπάρχουν ἔξω ἀπὸ μένα εἶναι ὅμοιες μὲ αὐτά. Καταρχάς, ἔτσι φαίνεται νὰ μὲ ἔχει διδάξει ἡ φύση. Καὶ ἐκτὸς αὐτοῦ, νιώθω ὅτι δὲν ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴ βούλησή μου, καὶ ἐπομένως οὔτε ἀπὸ μένα τὸν ἴδιο, διότι συχνὰ παρουσιάζονται ἄθελά μου: ὅπως τώρα, εἴτε τὸ θέλω εἴτε ὄχι, αἰσθάνομαι θερμότητα, καὶ γι' αὐτὸ νομίζω ὅτι τὸ αἶσθημα τοῦτο, ἦτοι ἡ ἰδέα τῆς θερμότητος, ἐπεισάγεται σὲ μένα ἀπὸ ἓνα πράγμα διαφορετικὸ ἀπὸ μένα, δηλαδή ἀπὸ τὴ θερμότητα τῆς φωτιᾶς κοντὰ στὴν ὁποία κάθομαι. Τίποτα δὲ πιὸ εὐλόγο ἀπὸ τὸ νὰ κρίνω ὅτι ἐκεῖνο τὸ πράγμα ἐμβάλλει μέσα μου τὸ ὁμοίωμά του μᾶλλον παρὰ κάτι ἄλλο.

Τώρα θὰ δῶ ἂν αὐτοὶ οἱ λόγοι εἶναι ἀρκετὰ στέρεοι.¹⁵ "Ὅταν λέω ἐδῶ «ἔτσι φαίνεται νὰ μὲ ἔχει διδάξει ἡ φύση», ἐννοῶ μονάχα ὅτι ὠθοῦμαι ἀπὸ μιὰ πηγαιὰ ὀρμὴ νὰ τὸ πιστέψω, καὶ ὄχι ὅτι ἡ ἀλήθεια του καταδεικνύεται ἀπὸ κάποια φυσικὴ φώτιση*. Αὐτὰ τὰ δύο διαφέρουν πολὺ μεταξὺ τους· διότι ὅσα καταδει-

14. Βλ. *Συνομιλία μετὸν Μπούμαν* (AT, V, 152).

15. Τί μᾶς παρακινεῖ νὰ πιστέψουμε ὅτι οἱ ἐπείσαστες ἰδέες εἶναι ὅμοιες μὲ τὰ πράγματα ἀπὸ τὰ ὁποῖα πηγάζουν; Ὁ Ντεκάρτ ἐπικαλεῖται δύο λόγους: α) "Ἐτσι φαίνεται νὰ μᾶς διδάσκει ἡ φύση. β) Δὲν ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὸ σκεπτόμενο ἐγώ, γεγονός πού μᾶς ὠθεῖ στοῦ συμπέρασμα ὅτι ἐπεισάγονται ἀπὸ ἐξωτερικὰ πράγματα μὲ τὰ ὁποῖα εἶναι ὅμοιες. Τώρα ὀφείλομε νὰ ἐξετάσουμε ἂν οἱ λόγοι αὐτοὶ εὐσταθοῦν.

κνύονται μέσω τῆς φυσικῆς φώτισης, ὅπως ὅτι τὸ γεγονός ὅτι ἀμφιβάλλω συνεπάγεται πὼς ὑπάρχω, κ.τ.ό., δὲνμποροῦν μὲ κανέναν τρόπο νὰ εἶναι ἀμφίβολα, ἐπειδὴ δὲνμπορεῖ νὰ ὑπάρξει καμιὰ ἄλλη ἱκανότητα τὴν ὁποία νὰ ἐμπιστεύομαι τόσο ὅσο αὐτὴν καὶ ἡ ὁποία νὰμπορεῖ νὰ διδάξει ὅτι ἐκεῖνα δὲν ἀληθεύουν. "Ὅσο γιὰ [39] τὶς φυσικὲς ὁρμές, ἔκρινα ἤδη συχνά, ὅταν ἐπρόκειτο γιὰ τὴν ἐκλογή τοῦ καλοῦ, ὅτι ὠθήθηκα ἀπὸ αὐτὲς πρὸς τὴ χειρότερη πλευρά, καὶ δὲν βλέπω γιατί νὰ τὶς ἐμπιστεύομαι περισσότερο σὲ ἄλλα ζητήματα.¹⁶

Ἐπειτα, τὸ γεγονός ὅτι οἱ ἰδέες ἐκεῖνες δὲν ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴ βούλησή μου, δὲν σημαίνει ὅτι πηγάζουν ἀναγκαῖα ἀπὸ πράγματα ποὺ βρίσκονται ἔξω ἀπὸ μένα. Πράγματι, ὅπως οἱ ὁρμές, γιὰ τὶς ὁποῖες μίλησα μὲν, φαίνονται νὰ εἶναι διαφορετικὲς ἀπὸ τὴ βούλησή μου, παρότι εἶναι μέσα μου, ἔτσι ἴσως νὰ ὑπάρχει ἐπίσης μέσα μου κάποια ἄλλη ἱκανότητα ἡ ὁποία νὰ παράγει τὶς ἰδέες ἐκεῖνες χωρὶς νὰ μοῦ εἶναι ἀκόμα γνωστή· ὅπως μοῦ φαινόταν πάντοτε μέχρι τώρα ὅτι οἱ ἰδέες σχηματίζονται μέσα μου ὅταν κοιμᾶμαι δίχως τὴ βοήθεια ἐξωτερικῶν πραγμάτων.¹⁷

16. «Ὅσο γιὰ τὶς ὁρμές ποὺ φαίνονται ἐπίσης νὰ μοῦ εἶναι φυσικὲς, παρατήρησα συχνά, ὅταν ἐτίθετο ζήτημα νὰ ἐπιλέξω μεταξὺ τῶν ἀρετῶν καὶ τῶν κακιῶν, ὅτι δὲν μὲ ὠθησαν λιγότερο στὸ κακὸ παρὰ στὸ καλὸ καὶ γι' αὐτὸ δὲν ἔχω λόγο νὰ τὶς ἀκολουθῶ καὶ ὅσον ἀφορᾷ τὸ ἀληθὲς καὶ τὸ ψευδές».

17. «Ὅπως ἀκριβῶς αὐτὲς οἱ ὁρμές, γιὰ τὶς ὁποῖες μίλησα μὲν, βρίσκονται μέσα μου μολονότι δὲν συμφωνοῦν πάντα μὲ τὴ βούλησή μου, ἔτσι ἴσως νὰ ὑπάρχει μέσα μου κάποια ἱκανότητα ἢ δύναμη ἱκανὴ νὰ παράγει τὶς ἰδέες ἐκεῖνες χωρὶς τὴ βοήθεια

Τέλος, ἀκόμα καὶ ἂν οἱ ἰδέες πηγάζουν ἀπὸ πράγματα διαφορετικὰ ἀπὸ μένα, δὲν ἔπεται ὅτι πρέπει νὰ εἶναι ὅμοιες μὲ αὐτά. Ἰσα ἴσα, φαίνεται νὰ συνέλαβα συχνὰ καὶ ἀπὸ πολλές ἀπόψεις μεγάλη ἀπόκλιση μεταξὺ τους.¹⁸ Παραδείγματος χάριν, βρίσκω μέσα μου δύο διαφορετικὲς ἰδέες τοῦ ἥλιου. Ἡ μία, διὰ τῆς ὁποίας φαίνεται ἐξαιρετικὰ μικρὸς, μοιάζει νὰ ἀντλεῖται ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις καὶ συγκαταλέγεται πρωτίστως μεταξὺ ἐκείνων πού χαρακτηρίσα ἐπίσακτες. Ἡ ἄλλη, διὰ τῆς ὁποίας παριστάνεται πολλές φορές μεγαλύτερος ἀπὸ τὴ Γῆ, παραλαμβάνεται ἀπὸ συλλογισμοὺς τῆς Ἀστρονομίας, τουτέστιν ἐξάγεται ἀπὸ κάποιες ἔμφυτες σὲ μένα ἔννοιες, ἢ ποιεῖται μὲ κάποιον ἄλλο τρόπο ἀπὸ μένα τὸν ἴδιο. Καὶ δὲν μποροῦν ἀσφαλῶς νὰ εἶναι ἀμφοτέρως ὅμοιες μὲ τὸν ἴδιο ἥλιο πού ὑπάρχει ἔξω ἀπὸ μένα, ἀλλὰ ὁ Λόγος πείθει ὅτι πιὸ ἀνόμοια εἶναι ἐκείνη πού φαίνεται νὰ ἀπορρέει κατευθεῖαν ἀπὸ αὐτόν.¹⁹

[40] Ὅλα τοῦτα ἀποδεικνύουν ἐπαρκῶς ὅτι ἐκεῖνο πού μὲ ἔκανε μέχρι τώρα νὰ πιστεύω ὅτι ὑπάρχουν κάποια

ἐξωτερικῶν πραγμάτων, παρότι δὲν μοῦ εἶναι ἀκόμα γνωστή ὅπως πράγματι μοῦ φαινόταν πάντοτε μέχρι τώρα ὅτι, ὅταν κοιμᾶμαι, ἐκεῖνες σχηματίζονται μέσα μου χωρὶς τὴ βοήθεια τῶν ἀντικειμένων τὰ ὅποια ἀπεικονίζου».

18. Ἡ γαλλικὴ ἐκδοχὴ διευκρινίζει: « Ἀντιθέτως, παρατήρησα συχνὰ ἐπὶ πολλῶν παραδειγμάτων ὅτι ὑπῆρχε μεγάλη διαφορὰ μεταξὺ τοῦ ἀντικειμένου* καὶ τῆς ἰδέας του».

19. Ἡ ἰδέα τοῦ ἥλιου πού «φαίνεται νὰ ἀπορρέει κατευθεῖαν ἀπὸ αὐτόν» εἶναι ἡ παράσταση τοῦ ἥλιου πού παραλαμβάνουμε ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις.

πράγματα διαφορετικά από μένα, τὰ ὅποια διὰ τῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων ἢ διὰ κάποιου ἄλλου μέσου ἐμβάλλουν μέσα μου τὶς ἰδέες ἢ τὶς εἰκόνες τους, δὲν ἦταν μιὰ βέβαιη κρίση, ἀλλὰ μονάχα μιὰ τυφλὴ παρόρμηση*.²⁰

Ἄλλὰ μοῦ παρουσιάζεται ἀκόμα μιὰ ἄλλη ὁδὸς²¹

20. Στόχος τῆς πρότασης δὲν εἶναι νὰ ἀμφισβητηθεῖ ἡ ὕπαρξη ἐξωτερικῶν πραγμάτων πού ἐμβάλλουν στὸ πνεῦμα τὶς ἰδέες ἢ τὶς εἰκόνες τους, ἀλλὰ νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι δὲν ἔχει καταστῆ μεῶν στιγμῆς δυνατόν νὰ θεμελιωθεῖ ἡ ὕπαρξή τους σὲ βέβαιη κρίση. Αἰτία αὐτῆς τῆς ἀδυναμίας ἦταν ἡ παραπλανητικὴ ἐπιρροή τῶν αἰσθήσεων, καὶ πιὸ συγκεκριμένα ἐκείνη ἡ «πηγαία ὁρμή» ἢ ἡ «τυφλὴ παρόρμηση» πού μᾶς ὠθεῖ νὰ πιστέψουμε ὅτι οἱ αἰσθητικὲς παραστάσεις ἀπεικονίζουν πιστὰ τὰ πράγματα καὶ διδάσκουν ἄμεσα τὴν ἀλήθεια. Καταδείχθηκε ὅμως ὅτι οἱ παραστάσεις αὐτές, δηλαδή οἱ ἐπίσκακτες ἰδέες, εἶναι ἀναξιόπιστες. Ἐπομένως ἐπιβάλλεται ἡ ἀλλαγὴ πορείας καὶ ἡ ἐξέταση τοῦ ζητήματος ὑπὸ διαφορετικὸ πρίσμα.

21. «Σκοπεύοντας νὰ ἐξάγω μιὰ ἀπόδειξη τῆς ὕπαρξης τοῦ Θεοῦ ἀπὸ τὴν ἰδέα ἢ ἀπὸ τὴ σκέψη πού ἔχουμε γι' αὐτόν, πίστεψα ὅτι ἤμουν ὑποχρεωμένος νὰ διακρίνω πρῶτα ὅλες τὶς σκέψεις μας σὲ ὀρισμένα γένη προκειμένου νὰ δῶ ποιά μποροῦν νὰ παραπλανήσουν καί, δείχνοντας ὅτι ἀκόμα καὶ οἱ χίμαιρες δὲν ἔχουν μέσα τους ψεῦδος, νὰ προλάβω τὴ γνώμη ἐκείνων πού θὰ μπορούσαν νὰ ἀπορρίψουν τὸν συλλογισμό μου ἐξαιτίας τοῦ ὅτι συγκαταλέγουν τὴν ἰδέα πού ἔχουμε γιὰ τὸν Θεὸ στὶς χίμαιρες. Ὁφείλα ἐπίσης νὰ διακρίνω μεταξὺ τῶν ἰδεῶν πού γεννιοῦνται μαζί μας καὶ ἐκείνων πού προέρχονται ἀπὸ ἄλλοῦ ἢ φτειάχνονται ἀπὸ μᾶς προκειμένου νὰ προλάβω τὴ γνώμη ὅσων θὰ μπορούσαν νὰ ποῦν ὅτι ἡ ἰδέα τοῦ Θεοῦ φτειάχεται ἀπὸ μᾶς ἢ ἀποκτᾶται ἀπ' ὅ,τι ἀκούσαμε νὰ λέγεται γι' αὐτόν. Ἐπιπλέον, ἐπέμεινα στὸ πόσο λίγη εἶναι ἡ βεβαιότητα σχετικὰ μὲ ὅσα μᾶς πείθουν οἱ ἰδέες πού νομίζουμε ὅτι

προκειμένου να έρευνήσω μήπως κάποια πράγματα, οι ιδέες τῶν ὁποίων εἶναι μέσα μου, υπάρχουν ἔξω ἀπὸ μένα.²² Καθόσον δηλαδή αὐτὲς οἱ ιδέες εἶναι μονάχα τρόποι τοῦ σκέπτεσθαι, δὲν ἀναγνωρίζω καμιὰ ἀνισότητα μεταξύ τους, καὶ φαίνονται ὅλες νὰ πηγάζουν μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ἀπὸ μένα· ἀλλὰ καθόσον ἡ μὲν ἀπεικονίζει ἓνα πράγμα καὶ ἡ δὲ ἓνα ἄλλο, καταφαίνεται ὅτι εἶναι ἐξαιρετικὰ διαφορετικὲς μεταξύ τους.²³ Διότι εἰ-

προέρχονται ἀπὸ ἄλλοῦ, προκειμένου νὰ δείξω ὅτι καμιὰ δὲν κάνει γνωστὸ κάτι τόσο βέβαιο ὅσο ἐκείνη πού ἔχουμε γιὰ τὸν Θεό. Τέλος, δὲν θὰ μπορούσα νὰ πῶ ὅτι παρουσιάζεται ἀκόμα μιὰ ἄλλη ὁδὸς κτλ., ἂν δὲν εἶχα ἀπορρίψει προηγουμένως ὅλες τὶς ἄλλες, καὶ δὲν εἶχα μὲ τὸ μέσο αὐτὸ προετοιμάσει τοὺς ἀναγνώστες νὰ συλλάβουν καλύτερα ὅσα εἶχα νὰ γράψω», Πρὸς Κλερσελιέ, 23 Ἀπριλίου 1649 (ΑΤ, V, 354-355).

22. Καρπὸς τοῦ προηγούμενου Στοχασμοῦ ἦταν ἡ βέβαιη ἀναγνώριση τῆς ὑπαρξῆς καὶ τῆς οὐσίας τοῦ σκεπτόμενου ἐγώ, δηλαδή: α) ὅτι ὑπάρχω ἐγώ, καὶ β) ὅτι ἐγώ πού ὑπάρχω εἶμαι σκεπτόμενο πράγμα. Σκοπὸς τοῦ παρόντος Στοχασμοῦ εἶναι ἡ διερεύνηση τῆς ὑπαρξῆς ἄλλων ὄντων πέρα ἀπὸ μένα, ἔρευνα πού δὲν μπορεῖ νὰ βασιστεῖ παρὰ σὲ ὅ,τι εἶναι ἤδη γνωστὸ, δηλαδή στὸν ἑαυτό μου καὶ σὲ ὅσα μοῦ ἀνήκουν. Ἀλλὰ τὸ μόνον πού φαίνεται νὰ ὑποδηλώνει μέσα μου τὴν ὑπαρξῆ ἄλλων ὄντων εἶναι οἱ ιδέες πού μοιάζουν νὰ ἔρχονται ἀπὸ ἄλλοῦ. Συνεπῶς ἡ μόνη διαθέσιμη ὁδὸς ἔρευνας εἶναι νὰ τεθοῦν ὑπὸ ἐξέταση οἱ ιδέες αὐτὲς γιὰ νὰ ἐξακριβωθεῖ ἂν, κάποιες τουλάχιστον ἐξ αὐτῶν, ἀπεικονίζουν πράγματα πού ὑπάρχουν πραγματικά.

23. «...ἀλλὰ θεωρώντας τες ὡς εἰκόνες ἐκ τῶν ὁποίων οἱ μὲν ἀπεικονίζουν ἓνα πράγμα καὶ οἱ δὲ ἓνα ἄλλο, εἶναι προφανὲς ὅτι εἶναι ἐξαιρετικὰ διαφορετικὲς μεταξύ τους». Οἱ ιδέες ὀρίζονται ὡς εἰκόνες πραγμάτων, μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι ἡ λέξη εἰκόνα δὲν πρέπει νὰ συλλαμβάνεται μὲ τὴ στενὴ ἔννοια, ὡς ὀπτικὴ παρά-

ναι άδιαμφισβήτητο ότι εκείνες που παριστάνουν μέσα μου ύποστάσεις*²⁴ είναι κάτι περισσότερο, και έμπεριέχουν, ούτως είπειν, περισσότερη άντικειμενική πραγματικότητα*²⁵ από εκείνες που άπεικονίζουν μονάχα τρόπους* ή συμβεβηκότα*.²⁶ Καί εκείνη διά τής όποιας νοώ κάποιον Θεό ύψιστο, αιώνιο, άπειρο, παντογνώστη, παντοδύναμο, και δημιουργό όλων τών πραγμάτων που ύπάρχουν πέρα από αυτόν, έμπεριέχει άσφαλώς περισσότερη άντικειμενική πραγματικότητα από εκείνες διά τών όποίων παριστάνονται πεπερασμένες ύποστάσεις.²⁷

σταση άποτελούμενη από σχήματα και χρώματα, αλλά με την εύρεία, ως νοητό άπείκασμα ή όμοίωμα. Με τά λόγια του Ντεκάρτ: (με τó όνομα ιδέα δέν καλῶ άπλῶς τίς εικόνες που είναι σχεδιασμένες στη φαντασία [phantaisie]. Άντιθέτως, δέν τίς καλῶ διόλου με αυτό τó όνομα καθόσον είναι στη σωματική φαντασία [phantaisie], αλλά έτσι καλῶ γενικά ό,τι είναι στο πνεύμα μας όταν συλλαμβάνουμε ένα πράγμα, με όποιον τρόπο και άν τó συλλαμβάνουμε), Προς Μερσέν, Ιούλιος 1641 (ΑΤ, ΙΙΙ, 392-393). Πρβλ. Λόγοι..., Όρισμός ΙΙ.

24. Βλ. Λόγοι..., Όρισμός V.

25. Βλ. Λόγοι..., Όρισμός ΙΙΙ.

26. « Έκείνες πράγματι που άπεικονίζουν ύποστάσεις είναι άναμφισβήτητα κάτι περισσότερο, και περιέχουν μέσα τους (ούτως είπειν) περισσότερη άντικειμενική πραγματικότητα, δηλαδή μετέχουν κατ' άπεικόνιση [participent par représentation] σε περισσότερους βαθμούς όντος ή τελειότητας από εκείνες που άπεικονίζουν μονάχα τρόπους ή συμβεβηκότα».

27. Οί ιδέες, άντικατοπτρίζοντας τή φύση τών πραγμάτων, άντικατοπτρίζουν και τήν τάξη τους. Έτσι, όσο άνώτερο είναι ένα πράγμα, τόσο τελειότερη θά είναι ή ιδέα του, δηλαδή τόσο περισσότερη άντικειμενική πραγματικότητα θά περιέχει. Πρβλ.

Τώρα όμως είναι πρόδηλο μέσω της φυσικής φώτισης ότι στο όλικό και ποιητικό αίτιο πρέπει να υπάρχει τουλάχιστον τόση πραγματικότητα όση και στο αποτέλεσμα του.²⁸ Διότι, έρωτώ, από ποῦ θά μπορούσε το αποτέλεσμα να λάβει την πραγματικότητά του αν όχι από το αίτιο; Και πῶς θά μπορούσε το αίτιο να τοῦ τῆ δώσει αν δὲν τὴν κατεῖχε τὸ ἴδιο; Αὐτὸ συνεπάγεται ὅμως ὅτι δὲν μπορεῖ κάτι νὰ γίνεῖ ἀπὸ τὸ μηδέν,²⁹ καὶ ὅτι τὸ τελειότερο, τουτέστιν ἐκεῖνο ποὺ περιέχει μέσα του περισσότερη πραγματικότητα, δὲν μπορεῖ νὰ γίνεῖ [41] ἀπὸ τὸ ἀτελέστερο.³⁰ Τοῦτο δὲν ἀληθεύει διαυγῶς μόνο

Ἀρχὲς τῆς φιλοσοφίας, I, 17. "Αρα, ἀφοῦ οἱ ὑποστάσεις εἶναι ἀνώτερες τῶν τρόπων ἢ τῶν συμβεβηκότων, καὶ τὸ ἄπειρο τοῦ πεπερασμένου, οἱ ιδέες τῶν ὑποστάσεων, θά περιέχουν περισσότερη ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα ἀπὸ ἐκεῖνες τῶν τρόπων ἢ τῶν συμβεβηκότων, καὶ ἡ ιδέα τῆς ἄπειρης ὑπόστασης (δηλαδὴ τοῦ Θεοῦ) θά περιέχει περισσότερη ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα ἀπὸ τὶς ιδέες τῶν πεπερασμένων ὑποστάσεων. Πρβλ. *Λόγοι...*, Ἀξίωμα V.

28. Τὸ όλικὸ καὶ ποιητικὸ αίτιο δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι κατώτερο τοῦ ἀποτελέσματος ἀλλὰ ἀνώτερο ἢ ἴσο μὲ αὐτό. Πρβλ. *Λόγοι...*, Ἀξίωμα IV.

29. Ὁ Ντεκάρτ υἱοθετεῖ τὸ κλασικὸ μεταφυσικὸ ἀξίωμα: ex nihilo nihil fit (ἐκ τοῦ μηδενὸς οὐδὲν γίνεται), πρβλ. *Λόγοι...*, Ἀξίωμα III. Τὸ ἀξίωμα αὐτὸ εἶναι ἰσαρχέγονο μὲ τὸν φιλοσοφικὸ στοχασμὸ. Πρβλ. τὸ ἀπόσπασμα 1 τοῦ Μέλισσου στὴν ἐκδοσὴ τῶν προσωκρατικῶν ἀπὸ τοὺς G.S. Kirk, J.E. Raven, M. Schofield, *Οἱ Προσωκρατικοὶ φιλόσοφοι* (ἐλλ. ἔκδ. ΜΙΕΤ, Ἀθήνα 1988, σ. 396). Βλ. ἐπίσης Ἀριστοτέλους, *Φυσικὴ ἀκρόασις*, Α', 4.

30. «Πράγματι, τὸ γεγονός ὅτι δὲν ὑπάρχει τίποτα στὸ ἀποτέλεσμα τὸ ὁποῖο νὰ μὴν προῦπηρχε, εἴτε μὲ τὸν ἴδιο εἴτε μὲ κάποιον πιὸ ὑπέροχο τρόπο, στὸ αίτιο, εἶναι μιὰ πρωτεύουσα

για τὰ ἀποτελέσματα τῶν ὁποίων ἡ πραγματικότητα εἶναι ἐνεργή ἢ μορφική, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὶς ιδέες, στίς ὁποῖες θεωρεῖται μονάχα ἡ ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα*. Παραδείγματος χάριν, μιὰ πέτρα πού δὲν ὑπῆρχε προηγουμένως δὲν μπορεῖ νὰ ἀρχίσει τώρα νὰ ὑπάρχει παρὰ ἂν παραχθεῖ ἀπὸ κάποιο πράγμα στὸ ὁποῖο νὰ ὑπάρχει μορφικὰ* ἢ ὑπεροχικὰ*³¹ ὅ,τι τίθεται στὴν πέτρα.³² καὶ ἡ θερμότητα δὲν μπορεῖ νὰ παραχθεῖ σὲ ἓνα ὑποκείμενο* πού δὲν ἦταν προηγουμένως θερμὸ παρὰ ἀπὸ ἓνα πράγμα τουλάχιστον τόσο τέλειος τάξης ὅσο ἡ θερμότητα, κ.ο.κ. Ἐπιπλέον ὅμως, καὶ ἡ ιδέα τῆς θερμότητας ἢ τῆς πέτρας δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι μέσα μου παρὰ ἂν τοποθετήθηκε ἐκεῖ ἀπὸ κάποιο αἴτιο στὸ ὁποῖο ὑπάρχει τουλάχιστον τόση πραγματικότητα ὅση συλλαμβάνω στὴ θερμότητα ἢ στὴν πέτρα. Διότι, καίτοι τὸ αἴτιο αὐτὸ δὲν μεταγγίζει στὴν ιδέα μου τίποτα ἀπὸ

ἐννοια σαφέστερη ἀπὸ ὁποιαδήποτε ἄλλη ἔχουμε. Καὶ τὸ κοινῶς λεγόμενο «ἐκ τοῦ μηδενὸς οὐδὲν γίνεται» δὲν διαφέρει ἀπὸ τὸ παραπάνω. Ἐπειδὴ, ἂν δεχόμεσταν ὅτι εἶναι στὸ ἀποτέλεσμα κάτι πού δὲν ἦταν στὸ αἴτιο, θὰ ἔπρεπε ἐπίσης νὰ δεχτοῦμε ὅτι ἐκεῖνο τὸ κάτι φτειάχτηκε ἀπὸ τὸ μηδέν», *Δεύτερες Ἀπαντήσεις* (ΑΤ, VII, 135· IX, 106).

31. Βλ. *Λόγοι...*, Ὁρισμὸς IV.

32. Ἡ γαλλικὴ ἐκδοχὴ ἐπεξηγεῖ: «*Παραδείγματος χάριν, ἡ πέτρα πού δὲν ἔχει ὑπάρξει ἀκόμα δὲν μπορεῖ νὰ ἀρχίσει νὰ ὑπάρχει τώρα παρὰ ἂν παραχθεῖ ἀπὸ ἓνα πράγμα πού νὰ κατέχει μέσα του μορφικὰ ἢ ὑπεροχικὰ ὅ,τι εἰσέρχεται στὴ σύνθεση τῆς πέτρας, δηλαδή πού νὰ περιέχει μέσα του τὰ ἴδια πράγματα μὲ ἐκεῖνα πού εἶναι στὴν πέτρα, ἢ ἄλλα ἐξοχότερα...*» Τὸ παράδειγμα τῆς πέτρας εἶναι κλασικὸ, προέρχεται δὲ ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη, βλ. *Περὶ ψυχῆς*, Γ', 431b 29.

τὴν ἐνεργὴν ἢ μορφικὴν τοῦ πραγματικότητα, δὲν πρέπει γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ νὰ νομίζουμε ὅτι ὀφείλει νὰ εἶναι λιγότερο πραγματικό, ἀλλὰ ἡ φύση τῆς ἴδιας τῆς ιδέας εἶναι τέτοια ὥστε δὲν ἀπαιτεῖ ἐξ ἑαυτῆς καμιὰ ἄλλη μορφικὴ πραγματικότητα ἐκτὸς ἀπὸ ἐκείνη πού παραλαμβάνει ἀπὸ τῆ σκέψη μου, τῆς ὁποίας εἶναι ἕνας τρόπος.³³ Τὸ γεγονός ὅμως ὅτι ἡ ιδέα περιέχει τὴν τάδε ἢ τὴ δείνα ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα μᾶλλον πα-

33. «...ἀλλὰ ὀφείλουμε νὰ ξέρομε ὅτι ἡ φύση κάθε ιδέας, ὄντας τούτη ἕνα ἔργο τοῦ πνεύματος, εἶναι τέτοια ὥστε δὲν ζητᾶ ἀφ' ἑαυτῆς καμιὰ ἄλλη μορφικὴ πραγματικότητα ἀπὸ ἐκείνη πού δέχεται καὶ δανείζεται ἀπὸ τῆ σκέψη ἢ ἀπὸ τὸ πνεῦμα, τοῦ ὁποίου εἶναι μονάχα ἕνας τρόπος, δηλαδή ἕνας τρόπος τοῦ σκέπτεσθαι [dont elle est seulement un mode, c'est-à-dire une manière ou façon de penser]». Ἡ μορφικὴ πραγματικότητα τῆς ιδέας διαφέρει ριζικὰ ἀπὸ τῆ μορφικὴ πραγματικότητα τοῦ αἰτίου της. Παραδείγματος χάριν, ἡ μορφικὴ πραγματικότητα τῆς πέτρας εἶναι ἡ πραγματικότητα πού ἔχει ἡ πέτρα ὡς φυσικὸ ὄν, τουτέστιν ὡς ὄν ὑλικὸ καὶ ἔκτατό. Ἄν λέγαμε ὅτι ἡ πέτρα μεταδίδει στὴν ιδέα της κάτι ἀπὸ τῆ δική της μορφικὴ πραγματικότητα, θὰ ἦταν σὰν νὰ λέγαμε ὅτι ἡ ιδέα τῆς πέτρας εἶναι ὑλικὴ ἢ ἔκτατή, πράγμα ἄτοπο, δεδομένου ὅτι οἱ ιδέες εἶναι ἄυλα προϊόντα τοῦ πνεύματος ἢ τρόποι τοῦ σκέπτεσθαι. Ἀφοῦ λοιπὸν ἡ φύση τῆς ιδέας δὲν μοιάζει μὲ τῆ φύση τοῦ αἰτίου της, οὔτε ἡ μορφικὴ πραγματικότητα τῆς ιδέας θὰ μπορούσε νὰ παράσχει πληροφορίες γιὰ τῆ μορφικὴ πραγματικότητα τοῦ αἰτίου. Τέτοιου εἴδους πληροφορίες (τις ὁποῖες χρειαζόμαστε ἐδῶ γιὰ νὰ μάθουμε ἂν ὑπάρχουν ἄλλα πράγματα ἔξω ἀπὸ τὸ σκεπτόμενο ἐγὼ) δὲν ἐμπεριέχονται στὴν πραγματικότητα τῆς ιδέας καθ' ἑαυτήν, ἀλλὰ στὴν πραγματικότητα τὴν ὁποία δανείζεται ἡ ιδέα ἀπὸ τὸ ἀντικείμενό της, δηλαδή ὄχι στὴ μορφικὴ ἀλλὰ στὴν ἀντικειμενικὴ της πραγματικότητα. Ἐξετάζοντας τὸ δεύτερο εἶδος πραγματικότητος, διαρρηγνύουμε τὸν

ρὰ κάποια ἄλλη ὀφείλεται σίγουρα σὲ κάποιο αἷτιο στὸ ὁποῖο ὑπάρχει τουλάχιστον τόση μορφικὴ πραγματικότητα ὅση ἀντικειμενικὴ περιέχει ἡ ἴδια ἡ ἰδέα.³⁴ Ἄν

μέχρι πρότινος ἐγκλεισμό μας στὴ σφαῖρα τοῦ σκέπτεσθαι καὶ διανοίγουμε μιὰ πρόσβαση στὰ πράγματα.

34. Ἡ μορφικὴ πραγματικότητα τῶν ἰδεῶν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ φύση τους, ἐνῶ ἡ ἀντικειμενικὴ ἀπὸ τὸ αἷτιό τους. Ὅση ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα περιέχει μιὰ ἰδέα, δηλαδὴ ὅση πραγματικότητά παριστάνει ἢ ἀπεικονίζει, τουλάχιστον τόση μορφικὴ πραγματικότητά πρέπει νὰ κατέχει πραγματικὰ τὸ αἷτιό της. Πρβλ. *Λόγοι...*, Ἀξίωμα V. Γιὰ νὰ κατανοηθεῖ τί ἐννοεῖ, καὶ τί ὑπονοεῖ, ἐδῶ ὁ Ντεκάρτ, ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ἔχουμε τὴν προσωπογραφία ἐνὸς ἀνθρώπου. Εἶναι εὐνόητο ὅτι τὸ κάλλος ποὺ ἀπεικονίζει ἡ προσωπογραφία εἶναι ἀνάλογο μὲ τὸ κάλλος τοῦ ἀληθινοῦ ἀνθρώπου, καὶ ὅτι ὅσο πιὸ ὁμορφὴ εἶναι ἡ προσωπογραφία (ὅχι ὁ καμβὰς ἢ ἡ τεχνοτροπία ἀλλὰ ἡ παράστασις τὴν ὁποία ἀποτυπώνει) τόσο πιὸ ὁμορφος θὰ εἶναι ὁ ἀληθινὸς ἄνθρωπος. Ἄλλως εἰπεῖν, ὅσο ἀπεικονιστικὸ (ἀντικειμενικὸ) κάλλος ἔχει ἡ προσωπογραφία τόσο πραγματικὸ (μορφικὸ) κάλλος θὰ ἔχει ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος. Ἄς ὑποθέσουμε ἐπίσης ὅτι δὲν ἔχουμε δεῖ ποτὲ τὸν ἀληθινὸ ἄνθρωπο. Κοιτάζοντας ὡστόσο τὴν προσωπογραφία του εἶναι σὰν νὰ γνωρίζουμε αὐτὸν τὸν ἴδιο, ἀφοῦ ἐντυπώνουμε στὴ μνήμη μας τὴ μορφὴ του καί, ἂν τὸν συναντήσουμε ἀργότερα στὸν πραγματικὸ κόσμο, θὰ μπορέσουμε νὰ τὸν ἀναγνωρίσουμε. Μὲ ἀνάλογο τρόπο, ὁ Ντεκάρτ προσπαθεῖ ἐδῶ νὰ φτάσει ἀπὸ τὴν εἰκόνα στὸ πρότυπο, δηλαδὴ νὰ γνωρίσει μέσω τῶν ἰδεῶν ποὺ ὑπάρχουν στὸ πνεῦμα τὰ ὄντα ποὺ ὑπάρχουν ἔξω ἀπὸ αὐτό. Ἐτσι ἐξετάζει τὴν ἀντικειμενικὴ πραγματικότητά τῶν ἰδεῶν (τὸ ἀπεικασμα-ἀποτελεσμα) μὲ στόχο νὰ προσπελάσει τὴ μορφικὴ πραγματικότητά τῶν πραγμάτων (τὸ πρότυπο-αἷτιο). Αὐτὴ ἡ μέθοδος μπορεῖ νὰ φανεῖ ἀνορθόδοξη, στὸ μέτρο ποὺ ὑποθέτει ὅτι ἡ ὑπαρξὴ τῶν ἰδεῶν εἶναι πιὸ σίγουρη ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ τῶν πραγμάτων ποὺ τίς παράγουν, ὡστόσο εἶναι ἡ μόνη διαθέσιμη, ἐπειδὴ τὸ πνεῦμα,

ὑποθέσουμε πράγματι ὅτι βρίσκεται στὴν ἰδέα κάτι πού δὲν ἦταν στὸ αἰτίό της, τότε ἡ ἰδέα θὰ τὸ ἔχει λάβει αὐτὸ ἀπὸ τὸ μηδέν. Μὰ ὅσο ἀτελής καὶ ἂν εἶναι ἐκεῖνος ὁ τρόπος τοῦ εἶναι διὰ τοῦ ὁποίου ἓνα πράγμα εἶναι ἀντικειμενικά*³⁵ διὰ τῆς ἰδέας του στὸν νοῦ, ὡστόσο δὲν εἶναι σίγουρα τίποτα ἀπολύτως, καὶ ἐπομένως δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρχει ἀπὸ τὸ μηδέν.³⁶

Ἐπίσης, δὲν πρέπει νὰ ὑποψιάζομαι ὅτι, ἀφοῦ ἡ

τὸ μόνο πού γνωρίζουμε μὲ βεβαιότητα μέχρι στιγμῆς, περιέχει ἰδέες καὶ ὄχι πράγματα. Ἄν, ἀκολουθώντας τὴν τάξη τῆς πραγματικότητας, ὀδηγούμαστε ἀπὸ τὰ πράγματα πρὸς τὶς ἰδέες, ἀκολουθώντας τὴν τάξη τῆς γνώσης, ὀδηγούμαστε ἀπὸ τὶς ἰδέες πρὸς τὰ πράγματα.

35. Βλ. *Λόγοι...*, Ὁρισμὸς III.

36. « Ἄλλὰ ὅσο ἀτελής καὶ ἂν εἶναι ἐκεῖνος ὁ τρόπος τοῦ εἶναι διὰ τοῦ ὁποίου ἓνα πράγμα εἶναι ἀντικειμενικά ἢ κατ' ἀπεικόνιση [objectivement ou par représentation] διὰ τῆς ἰδέας του στὸν νοῦ, ὡστόσο δὲν μποροῦμε σίγουρα νὰ ποῦμε ὅτι ὁ τρόπος ἐκεῖνος δὲν εἶναι τίποτα, καὶ συνεπῶς οὔτε ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὸ μηδέν». Τὸ νὰ ὑπάρχει κάτι ἀντικειμενικά σημαίνει νὰ ὑπάρχει ὡς ἀπεικασμα. Ὁ ἀντικειμενικὸς τρόπος τοῦ εἶναι εἶναι ἀτελής ἐπειδὴ συνιστᾶ μιὰ ὑποδεέστερη ἔκφανση μιᾶς ἀνώτερης καὶ τελειότερης ὀντότητας (τοῦ αἰτίου-προτύπου). Ὅπως σημειώνει ἄλλου ὁ Ντεκάρτ, «τὸ νὰ εἶναι κάτι ἀντικειμενικά δὲν σημαίνει ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ εἶναι στὸν νοῦ μὲ τὸν τρόπο πού τὰ ἀντικείμενα συνηθίζουν νὰ εἶναι ἐκεῖ», *Πρωτῆς Ἀπαντήσεις* (ΑΤ, VII, 102· IX, 82). Ἄλλὰ μὲ ποιὸν τρόπο συνηθίζουν νὰ εἶναι τὰ ἀντικείμενα στὸν νοῦ; Ἀσφαλῶς ὄχι ἔτσι ὅπως εἶναι καθ' ἑαυτά, δηλαδή ὄχι ἔτσι ὅπως ὑπάρχουν στὸν κόσμο. Αὐτὸ πού ὑπάρχει στὸν νοῦ εἶναι τὰ νοητὰ ἀπεικασματά τους, δηλαδή οἱ ἰδέες, οἱ ὁποῖες εἶναι μὲν ἀτελεῖς σὲ σχέση μὲ τὰ ἴδια τὰ ἀντικείμενα ἀλλά, παρὰ ταῦτα, εἶναι σίγουρα κάτι, καὶ γι' αὐτὸ δὲν μποροῦμε νὰ ἰσχυριστοῦμε ὅτι προέρχονται

πραγματικότητα τήν ὁποία θεωρῶ στίς ιδέες μου εἶναι μονάχα ἀντικειμενική, δὲν εἶναι ἀνάγκη αὐτὴ ἢ πραγματικότητα νὰ εἶναι στὰ αἴτια τῶν ιδεῶν μορφικά, [42] ἀλλὰ ἀρκεῖ ἂν εἶναι καὶ σὲ αὐτὰ ἀντικειμενικά.³⁷ Διότι, ὅπως ἀκριβῶς ἐκεῖνος ὁ ἀντικειμενικὸς τρόπος τοῦ εἶναι προσιδιάζει στίς ιδέες ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ φύση τους, ἔτσι καὶ ὁ μορφικὸς τρόπος τοῦ εἶναι προσιδιάζει στὰ αἴτια τῶν ιδεῶν, τουλάχιστον στὰ πρῶτα καὶ κύρια, ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ φύση τους. Καὶ παρότι ἴσως μιὰ ιδέα μπορεῖ νὰ γεννηθεῖ ἀπὸ μιὰν ἄλλη, ὡστόσο δὲν ὑπάρχει ἐδῶ ἀναδρομὴ ἐπ' ἄπειρον,³⁸ ἀλλὰ πρέπει νὰ καταλήξουμε τελικὰ σὲ κάποια πρώτη ιδέα, τὸ αἴτιο τῆς ὁποίας νὰ εἶναι κάτι σὰν ἀρχέτυπο στὸ ὁποῖο νὰ περιέχεται μορφικά ὅλη ἢ πραγματικότητα ποὺ εἶναι στὴν ιδέα μονάχα ἀντικειμενικά. "Ὡστε εἶναι ὀλοφάνερο μέσω τῆς φυσικῆς φώτισης ὅτι οἱ ιδέες εἶναι μέσα μου κάτι σὰν εἰκόνες³⁹ ποὺ μποροῦν μὲν νὰ ἐκπέσουν εὐκολα ἀπὸ τὴν τελειότητα τῶν πραγμάτων ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐξήχθησαν, ὄχι ὅμως νὰ περιέχουν κάτι μεγαλύτερο ἢ τελειότερο.

ἀπὸ τὸ μηδέν. Ὅφείλουμε ἄρα νὰ συμπεράνουμε ὅτι οἱ ιδέες προέρχονται ἀπὸ κάτι πραγματικό.

37. Πρβλ. *Λόγοι...*, Ἀξίωμα V.

38. Ὁ Ντεκάρτ παρατηρεῖ ἐν προκειμένῳ: «Μοῦ φαίνεται ὅτι βλέπω σαφέστατα ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει ἀναδρομὴ ἐπ' ἄπειρον ὅσον ἀφορᾷ τίς ιδέες ποὺ εἶναι μέσα μου, ἐξαιτίας τοῦ ὅτι αἰσθάνομαι τὸν ἑαυτὸ μου πεπερασμένο», Πρὸς Κλερσελιέ, 23 Ἀπριλίου 1649 (AT, V, 355).

39. Στὴ γαλλικὴ ἀπόδοση προστίθεται: «...κάτι σὰν πίνακες ἢ εἰκόνες...»

“Όσο πιό μακροχρόνια και ἐπισταμένα τὰ ἐξετάζω ὅλα αὐτά, τόσο πιό σαφῶς και διακριτῶς ἀναγνωρίζω ὅτι ἀληθεύουν. Ἀλλὰ τί νὰ συμπεράνω τελικά; Τὸ ἐξῆς: ἂν ἡ ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα κάποιας ἰδέας μου εἶναι τέτοια ὥστε νὰ εἶμαι βέβαιος ὅτι αὐτὴ ἡ πραγματικότητα δὲν εἶναι μέσα μου οὔτε μορφικὰ οὔτε ὑπεροχικά, και ἐπομένως ὅτι δὲν μπορῶ νὰ εἶμαι ἐγὼ ὁ ἴδιος τὸ αἷτιο τῆς ἰδέας τῆς, τότε ἔπεται ἀναγκαῖα ὅτι δὲν εἶμαι μόνος στὸν κόσμον, ἀλλὰ ὑπάρχει και κάποιο ἄλλο πράγμα πὸ εἶναι αἷτιο τῆς ἰδέας αὐτῆς. Ἄν ὅμως δὲν ὑπάρχει μέσα μου καμιὰ τέτοια ἰδέα, τότε δὲν θὰ ἔχω κανένα ἀπολύτως ἐπιχείρημα⁴⁰ πὸ νὰ μὲ καθιστᾷ βέβαιο για τὴν ὑπαρξῆ καποιου πράγματος διαφορετικοῦ ἀπὸ μένα, διότι τὰ ἐρεύνησα ὅλα διεξοδικότατα και δὲν μπόρεσα νὰ βρῶ κανένα ἄλλο ὡς τώρα.⁴¹

Μεταξὺ ὅμως τῶν ἰδεῶν μου, ἐκτὸς ἐκείνης πὸ

40. Βλ. *Συνομιλία μὲ τὸν Μπούμαν* (ΑΤ, V, 152-153).

41. Δηλαδή: ἐρεύνησα διεξοδικότατα ὅλα τὰ ἐπιχειρήματα και δὲν μπόρεσα νὰ βρῶ κανένα ἄλλο πράγμα διαφορετικὸ ἀπὸ μένα. Δὲν ἔχουμε ἀνακαλύψει ἀκόμα ἄλλα πράγματα πέραν τοῦ σκεπτόμενου ἐγῶ. Μέχρι στιγμῆς ἔχουμε μάθει μὲ βεβαιότητα: α) “Ὅτι ὑπάρχω ἐγὼ. β) “Ὅτι ἐγὼ πὸ ὑπάρχω εἶμαι σκεπτόμενο πράγμα. γ) “Ὅτι ἐγὼ πὸ εἶμαι σκεπτόμενο πράγμα ἔχω μέσα μου ἰδέες. δ) “Ὅτι οἱ ἰδέες εἶναι κάτι σὰν εἰκόνες προερχόμενες ἀπὸ ἓνα πραγματικὸ αἷτιο-πρότυπο. Τὸ ἐρώτημα πὸ τίθεται τώρα εἶναι ἂν αὐτὸ τὸ αἷτιο-πρότυπο εἶμαι ἐγὼ ὁ ἴδιος ἢ κάτι ἄλλο. Ἄν τὰ αἷτια ὅλων τῶν ἰδεῶν ὑπάρχουν στὸ σκεπτόμενο ἐγὼ, δηλαδή στὸν ἑαυτὸ μου, τότε δὲν θὰ ἔχω κανένα λόγο νὰ πιστεύω ὅτι ὑπάρχει κάτι ἄλλο στὸν κόσμον ἐκτὸς ἀπὸ μένα. Ἄν ὅμως ἀνακαλύψω κάποια ἰδέα, τὸ αἷτιο τῆς ὁποίας νὰ μὴν εἶναι

παριστάνει έμένα τόν ίδιο, για τήν όποία δέν μπορεῖ νά ανακύψει έδῶ καμιά δυσκολία, ύπάρχει μιá άλλη [43] πού άπεικονίζει τόν Θεό, άλλες πού άπεικονίζουν σωματικά καί άψυχα πράγματα, άλλες Άγγέλους, άλλες ζῶα καί άλλες, τέλος, άλλους ανθρώπους όμοιους μέ μένα.

“Όσον άφορᾷ τώρα τίς ιδέες πού παριστάνουν άλλους ανθρώπους, ζῶα ἢ Άγγέλους, κατανοῶ εύκολα ότι μποροῦν νά συντεθοῦν άπό εκείνες πού έχω για μένα τόν ίδιο, για τά σωματικά πράγματα καί για τόν Θεό,⁴² άκόμα καί αν δέν ύπάρχουν στόν κόσμο οὔτε άλλοι άνθρωποι έκτός άπό μένα, οὔτε ζῶα, οὔτε Άγγελοι.

στόν έαυτό μου, τότε θά πρέπει νά όμολογήσω ότι δέν εἶμαι τó μόνο πράγμα στόν κόσμο, άλλα ύπάρχει καί κάτι άλλο.

42. Τό γαλλικό κείμενο λέει: «...συλλαμβάνω εύκολα ότι μποροῦν νά σχηματιστοῦν άπό τήν ανάμειξη καί τή σύνθεση τῶν άλλων ιδεῶν πού έχω για τά σωματικά πράγματα καί για τόν Θεό...» Ὑπονοεῖται έδῶ ότι οί καθαρές ύποστάσεις δέν εἶναι παρά δύο, τó Πνεῦμα καί τó Σῶμα, καί ότι ἡ καθαρότερη μορφή σώματος εἶναι ἡ άδρανής ὕλη ενῶ ἡ καθαρότερη μορφή πνεύματος ό Θεός. “Όλα τά υπόλοιπα όντα (φυτά, ζῶα, άνθρωποι, άγγελοι) άποτελοῦν μείγματα τῶν δύο καθαρῶν ύποστάσεων: όσο ύψωνόμαστε δηλαδή άπό τά σωματικά πράγματα πρὸς τόν Θεό, τόσο έλαττώνεται τó ὕλικό στοιχείο, ενῶ άντιστοίχως αύξάνεται τó νοερό. Ἀφοῦ λοιπόν τά ενδιάμεσα όντα προέρχονται άπό σύνθεση καί ανάμειξη τῶν δύο άκρων, τó ίδιο θά πρέπει νά συμβαίνει καί μέ τίς ιδέες τους, καί αυτές δηλαδή θά πρέπει νά προέρχονται άπό σύνθεση καί ανάμειξη τῶν ιδεῶν πού έχουμε για τά σωματικά πράγματα καί για τόν Θεό. Συνεπῶς δέν εἶναι άνάγκη νά τίς εξετάσουμε όλες, άλλα άρκεῖ νά εξετάσουμε μόνο τίς δύο κύριες, άπό τίς όποῖες συντίθενται όλες οί άλλες.

“Όσο για τις ιδέες τῶν σωματικῶν πραγμάτων, δὲν συναντῶ τίποτα ποὺ νὰ εἶναι τόσο μεγάλο ὥστε νὰ μὴ φαίνεται νὰ μπορεῖ νὰ προέλθει ἀπὸ μένα τὸν ἴδιο· διότι, ἂν κοιτάξω βαθύτερα καὶ τις ἐξετάσω μία πρὸς μία, μὲ τὸν τρόπο ποὺ ἐξέτασα χθὲς τὴν ιδέα τοῦ κεριοῦ, θὰ διαπιστώσω ὅτι ὅσα ἀντιλαμβάνομαι σαφῶς καὶ διακριτῶς σὲ αὐτὲς εἶναι λιγοστά. Τέτοια εἶναι τὸ μέγεθος, ἢ ἡ ἔκταση σὲ μῆκος, πλάτος καὶ βάθος· τὸ σχῆμα ποὺ διαμορφώνεται ἀπὸ τις ἀπολήξεις αὐτῆς τῆς ἔκτασης· ἡ θέση ποὺ ἐπέχουν μεταξύ τους τὰ διάφορα σχηματισμένα σώματα· καὶ ἡ κίνηση ἢ ἡ μεταβολὴ τῆς θέσης αὐτῆς. Σὲ τοῦτα μποροῦν νὰ προστεθοῦν ἡ ὑπόσταση, ἡ διάρκεια καὶ ὁ ἀριθμὸς. Τὰ ὑπόλοιπα ὅμως, ὅπως τὸ φῶς καὶ τὰ χρώματα, οἱ ἤχοι, οἱ ὀσμές, οἱ γεύσεις, ἡ θερμότητα καὶ τὸ ψύχος, καὶ οἱ ἄλλες ποιότητες τῆς ἀφῆς, τὰ σκέφτομαι μὲ τόση σύγχυση καὶ ἀσάφεια, ὥστε ἀγνοῶ ἀκόμα καὶ ἂν εἶναι ἀληθινὰ ἢ ψεύτικα, τουτέστιν ἂν οἱ ιδέες τις ὁποῖες ἔχω γι’ αὐτὰ εἶναι ιδέες πραγμάτων ἢ μὴ πραγμάτων.⁴³ Πράγματι, παρότι ἐπεσήμανα πρὸ ὀλίγου ὅτι

43. «Όσο για τὰ ὑπόλοιπα πράγματα, ὅπως τὸ φῶς, τὰ χρώματα, οἱ ἤχοι, οἱ ὀσμές, οἱ γεύσεις, ἡ θερμότητα, τὸ ψύχος καὶ οἱ ἄλλες ποιότητες ποὺ ὑποπίπτουν στὴν ἀφή, βρίσκονται στὴ σκέψη μου μὲ τόση ἀσάφεια καὶ σύγχυση, ὥστε ἀγνοῶ ἀκόμα καὶ ἂν εἶναι ἀληθινὰ ἢ μονάχα ψεύτικα καὶ φαινομενικά, δηλαδὴ ἂν οἱ ιδέες ποὺ συλλαμβάνω περὶ τῶν ποιότητων αὐτῶν εἶναι ὄντως ιδέες κάποιων πραγματικῶν πραγμάτων, ἢ δὲν ἀπεικονίζουν παρὰ χιμαιρικὰ ὄντα ποὺ δὲν μποροῦν νὰ ὑπάρξουν». Προκειμένου νὰ ἐξετάσουμε τις ιδέες τῶν σωματικῶν πραγμάτων, ὀφείλομε νὰ τις ἀναλύσουμε στὰ κύρια συστατικά τους. Κατὰ τὸν Ντεκάρτ,

τὸ κυριολεκτικὸ ἢ μορφικὸ ψεῦδος* δὲν μπορεῖ νὰ βρεθεῖ παρὰ στὶς κρίσεις, ὥστόσο ὑπάρχει σίγουρα στὶς ιδέες κάποιο ἄλλο ὑλικὸ ψεῦδος*, ὅταν αὐτὲς παριστάνουν ἓνα μὴ πράγμα ὡς πράγμα. Παραδείγματός χάριν, οἱ ιδέες ποὺ ἔχω γιὰ τὴ θερμότητα καὶ τὸ ψύχος εἶναι τόσο λίγο σαφεῖς καὶ διακριτὲς ὥστε βάσει αὐτῶν [44] δὲν μπορῶ νὰ διαγνώσω ἂν τὸ ψύχος εἶναι μονάχα στέρηση θερμότητας, ἢ ἡ θερμότητα στέρηση ψύχους, ἢ ἂν καὶ τὰ δύο εἶναι, ἢ δὲν εἶναι, πραγματικὲς ποιότητες*. Καὶ ἐπειδὴ οἱ ιδέες δὲν μποροῦν παρὰ νὰ εἶναι ιδέες πραγμάτων,⁴⁴ ἂν ἀληθεύει ὅτι τὸ ψύχος δὲν εἶναι τίποτα ἄλλο ἀπὸ στέρηση θερμότητας, ἢ ἰδέα ποὺ τὸ

ἢ ὑπόσταση, ἢ διάρκεια καὶ ὁ ἀριθμὸς συνιστοῦν γενικὰ κατηγορήματα ποὺ ἀφοροῦν τόσο τὴ σφαῖρα τῶν πνευματικῶν ὄντων ὅσο καὶ ἐκείνη τῶν σωματικῶν. Ὅσο γιὰ τὰ σωματικὰ ὄντα εἰδικά, μποροῦμε νὰ διακρίνουμε τὶς ποιότητές τους σὲ δύο κατηγορίες: τὶς κύριες ἢ μαθηματικὲς (ὅπως τὸ μέγεθος, τὸ σχῆμα, ἡ θέση, ἡ κίνηση) καὶ τὶς δευτερεύουσες ἢ φυσικὲς (ὅπως τὸ φῶς, τὰ χρώματα, οἱ ἤχοι, οἱ ὀσμές, κτλ.). Οἱ πρῶτες ὑπάρχουν ἀληθινὰ στὰ σωματικὰ ὄντα, ἐνῶ οἱ δεύτερες εἶναι μονάχα φαινομενικὲς, δηλαδή δὲν ὑπάρχουν πραγματικὰ ἀλλὰ προέρχονται ἀπὸ συνδυασμοὺς καὶ ἀναδιατάξεις τῶν πρώτων. (Βλ. Ἀρχὲς τῆς φιλοσοφίας, I, 48, 69.) Ἀκολουθώντας ἐδῶ τὸ ἴδιο σχῆμα, οἱ ιδέες τῶν σωματικῶν πραγμάτων διακρίνονται σὲ δύο εἶδη: α) Τὶς σαφεῖς καὶ διακριτὲς, οἱ ὁποῖες διακρίνονται μὲ τὴ σειρά τους σὲ δύο ὑποεἶδη: i) τὶς κύριες ποιότητες, ii) τὴν ὑπόσταση, τὴ διάρκεια καὶ τὸν ἀριθμὸ. β) Τὶς ἀσαφεῖς καὶ συγκεχυμένες, οἱ ὁποῖες ἀντιστοιχοῦν στὶς δευτερεύουσες ποιότητες.

44. «Καὶ ἐφόσον οἱ ιδέες εἶναι κάτι σὰν εἰκόνες καὶ δὲν ὑπάρχει καμία πὸν νὰ μᾶς φαίνεται νὰ ἀπεικονίζει κάτι...» Βλ. Συνομιλία μὲ τὸν Μπούρμαν (ΑΤ, V, 153).

ἀπεικονίζει σέ μένα ὡς κάτι πραγματικό καί θετικό δὲν θὰ χαρακτηριζόταν ἄδικα ψευδής, κ.ο.κ.

Δὲν εἶναι ἀσφαλῶς ἀναγκαῖο νὰ ἀποδώσω σέ αὐτὲς τὶς ἰδέες κάποιον παραγωγὸ διαφορετικὸ ἀπὸ μένα· διότι, ἂν εἶναι ψευδεῖς, τουτέστιν ἂν δὲν ἀπεικονίζουν πράγματα, μοῦ εἶναι γνωστὸ μέσω τῆς φυσικῆς φώτισης ὅτι πηγάζουν ἀπὸ τὸ μηδέν, τουτέστιν ὅτι δὲν εἶναι μέσα μου παρὰ ἐξαιτίας τοῦ ὅτι ἡ φύση μου στερεῖται κάτι καὶ δὲν εἶναι αὐτόχρημα τέλεια· ἐνῶ ἂν εἶναι ἀληθεῖς, ἐπειδὴ ἡ πραγματικότητα τὴν ὁποία παριστάνουν εἶναι τόσο λίγη ὥστε νὰ μὴν μπορῶ κἀν νὰ τὴ διακρίνω ἀπὸ τὸ μὴ πράγμα, δὲν βλέπω γιατί νὰ μὴν μποροῦν νὰ ὑπάρχουν ἀπὸ μένα τὸν ἴδιο.⁴⁵

Ἄπὸ ὅσα ὅμως εἶναι σαφῆ καὶ διακριτὰ στὶς ἰδέες τῶν σωματικῶν πραγμάτων, ὀρισμένα μοῦ φαίνεται ὅτι μπορῶ νὰ τὰ ἐξαγάγω ἀπὸ τὴν ἰδέα ἐμένα τοῦ ἴδιου: δηλαδὴ τὴν ὑπόσταση, τὴ διάρκεια, τὸν ἀριθμὸ καὶ ἄλλα παρόμοια, ἂν ὑπάρχουν.⁴⁶ Διότι σκέφτομαι ὅτι ἡ

45. «...καὶ ἂν οἱ ἰδέες αὐτὲς εἶναι ἀληθεῖς, ἐπειδὴ ὡστόσο μοῦ φανερώνουν τόσο λίγη πραγματικότητα ὥστε δὲν μπορῶ κἀν νὰ διακρίνω καθαρὰ τὸ ἀπεικονιζόμενο πράγμα ἀπὸ τὸ μὴ ὄν, δὲν βλέπω γιατί νὰ μὴν μποροῦν νὰ παράγονται ἀπὸ τὸν ἑαυτό μου, καὶ νὰ μὴν εἶμαι ἐγὼ ὁ παραγωγὸς τους». Στὴν παρούσα παράγραφο ἐξετάστηκαν οἱ ἀσαφεῖς καὶ συγκεχυμένες ἰδέες τῶν σωματικῶν πραγμάτων, δηλαδὴ οἱ ἰδέες τῶν δευτερευουσῶν ἢ φυσικῶν ποιότητων, καὶ διαπιστώθηκε ὅτι εἴτε πηγάζουν ἀπὸ τὸ μηδέν, δηλαδὴ δὲν εἶναι τίποτα, εἴτε παράγονται ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ σκεπτόμενο ἐγώ, δηλαδὴ ἀπὸ μένα τὸν ἴδιο.

46. «Σὲ ἐκεῖνες τὶς λέξεις, τὴν ὑπόσταση, τὴ διάρκεια, τὸν ἀριθμὸ, κτλ., θὰ μποροῦσα νὰ προσθέσω τὴν ἀλήθεια, τὴν τελειό-

πέτρα εἶναι ὑπόσταση, ἤτοι ἓνα πράγμα ἱκανὸ νὰ ὑπάρξει δι' ἑαυτοῦ, καὶ ὅτι εἶμαι καὶ ἐγὼ ὑπόσταση, καὶ παρότι συλλαμβάνω ὅτι ἐγὼ δὲν εἶμαι ἕκτατὸν πράγμα ἀλλὰ σκεπτόμενο, ἐνῶ ἡ πέτρα δὲν εἶναι σκεπτόμενο πράγμα ἀλλὰ ἕκτατό, καὶ ἐπομένως ὅτι ὑπάρχει μέγιστη διαφορὰ μεταξὺ τῶν δύο αὐτῶν ἐννοιῶν, ὥστόσο φαίνονται νὰ συμφωνοῦν ὡς πρὸς τὴν ὑπόσταση.⁴⁷ Παρομοίως, ὅταν ἀντιλαμβάνομαι ὅτι ὑπάρχω τώρα καὶ θυμᾶμαι ἐπίσης ὅτι ὑπῆρχα γιὰ κάποιον χρόνο προηγουμένως, καὶ ὅταν ἔχω διάφορες σκέψεις τῶν ὁποίων κατανοῶ τὸν ἀριθμὸν, ἀποκτῶ τις ἰδέες τῆς διάρκειας [45] καὶ τοῦ ἀριθμοῦ, τις ὁποῖες μπορῶ ἔπειτα νὰ μεταφέρω σὲ ὅσα ἄλλα πράγματα θέλω. "Ὅλα τὰ ὑπόλοιπα ὁμως, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦνται οἱ ἰδέες τῶν σωματικῶν πραγμάτων, δηλαδὴ ἡ ἕκταση, τὸ σχῆμα, ἡ θέση καὶ ἡ κίνηση, δὲν περιέχονται μὲν μέσα μου μορφικᾶ, ἀφοῦ δὲν εἶμαι τίποτα ἄλλο ἀπὸ σκεπτόμενο πράγμα· ἀλλὰ, ἐπειδὴ εἶναι μονάχα ὀρισμένοι τρόποι τῆς ὑπόστασης, καὶ εἶμαι καὶ ἐγὼ ὑπόσταση, φαίνεται νὰ μποροῦν νὰ περιέχονται μέσα μου ὑπεροχικᾶ.⁴⁸

τητα, τὴν τάξιν καὶ πολλὰ ἄλλα, ὁ ἀριθμὸς τῶν ὁποίων εἶναι ἀπροσδιόριστος· μποροῦμε δὲ νὰ συζητήσουμε γιὰ ὅλα ἂν πρέπει νὰ διακριθοῦν ἢ ὄχι ἀπὸ τὰ πρῶτα πού ὀνόμασα. Διότι ἡ ἀλήθεια δὲν διακρίνεται ἀπὸ τὸ ἀληθὲς πράγμα ἢ ἀπὸ τὴν ὑπόσταση, οὔτε ἡ τελειότητα ἀπὸ τὸ τέλειον πράγμα, κτλ. Γι' αὐτὸ ἀρκέστηκα νὰ βάλω: καὶ ἄλλα παρόμοια, ἂν ὑπάρχουν», Πρὸς Κλερσελιέ, 23 Ἀπριλίου 1649 (AT, V, 356).

47. «...φαίνονται νὰ συμφωνοῦν ὡς πρὸς τὸ ὅτι ἀπεικονίζονται ὑποστάσεις».

48. «...ἀλλὰ, ἐπειδὴ εἶναι μονάχα ὀρισμένοι τρόποι τῆς ὑπό-

“Έτσι μένει μόνο ἡ ἰδέα τοῦ Θεοῦ, στήν ὁποία πρέπει νὰ θεωρήσω μήπως ὑπάρχει κάτι πού νὰ μὴν μπορεῖ νὰ προέλθει ἀπὸ μένα τὸν ἴδιο. Διὰ τοῦ ὀνόματος Θεὸς ἐννοῶ μιὰ ὑπόσταση ἄπειρη, ἀνεξάρτητη,⁴⁹ παντογνώστρια, παντοδύναμη, πού δημιούργησε τόσο ἐμένα τὸν ἴδιο ὅσο καὶ ὅτιδήποτε ἄλλο ὑπάρχει, ἂν ὑπάρχει.⁵⁰ “Ὅλα αὐτὰ ἀσφαλῶς εἶναι τέτοια ὥστε, ὅσο πιὸ ἐπιστα-

στασης καὶ κάτι σὰν ἐνδύματα ὑπὸ τὰ ὁποῖα μᾶς ἐμφανίζεται ἡ σωματικὴ ὑπόσταση, καὶ εἶμαι καὶ ἐγὼ ὑπόσταση, φαίνεται νὰ μποροῦν νὰ περιέχονται μέσα μου ὑπεροχικά». Σὲ αὐτὴ τὴν παράγραφο ἐξετάστηκαν οἱ σαφεῖς καὶ διακριτὲς ἰδέες τῶν σωματικῶν πραγμάτων καὶ διαπιστώθηκε ὅτι ἐξάγονται ἀπὸ τὴν ἰδέα τοῦ ἑαυτοῦ μου. Ἡ ἐξέταση πραγματοποιήθηκε σὲ δύο χρόνους πού ἀντιστοιχοῦν στὰ δύο προαναφερθέντα ὑποεἶδη. Πρῶτα θεωρήθηκε ἡ ὑπόσταση, ἡ διάρκεια καὶ ὁ ἀριθμὸς, καὶ βρέθηκε ὅτι περιέχονται μέσα μου μορφικά. Ἐπειτα θεωρήθηκαν οἱ κύριες ἢ μαθηματικὲς ποιότητες, καὶ βρέθηκε ὅτι περιέχονται μέσα μου ὑπεροχικά. Ἐτσι ὀλοκληρώθηκε ἡ ἐξέταση τῶν ἰδεῶν τῶν σωματικῶν πραγμάτων χωρὶς νὰ βρεθεῖ καμιὰ ἰδέα πού νὰ προέρχεται ἀναγκαῖα ἀπὸ ἓνα ἐξωτερικὸ αἴτιο. Ὅφειλουμε τώρα νὰ περάσουμε στὴν ἐξέταση τῆς ἰδέας τοῦ Θεοῦ.

49. «Μὲ τὸ ὄνομα Θεὸς ἐννοῶ μιὰ ὑπόσταση ἄπειρη, αἰώνια, ἄτρεπτη, ἀνεξάρτητη...»

50. Πρβλ. Λόγοι..., Ὁρισμὸς VII. Σύμφωνα μὲ μιὰ βασικὴ ἀρχὴ τῆς σχολαστικῆς φιλοσοφίας, πρῶτα πρέπει νὰ ὀρίζουμε τὴν οὐσία ἐνὸς πράγματος καὶ μετὰ νὰ ἐρευνοῦμε ἂν ὑπάρχει ἢ ὄχι, δηλαδὴ πρῶτα πρέπει νὰ ρωτᾶμε τί εἶναι (quid est) καὶ μετὰ ἂν εἶναι (an est). Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ Ντεκάρτ ὀρίζει τὴν οὐσία τοῦ Θεοῦ προτοῦ προχωρήσει στὴν ἐξέταση τῆς ὑπαρξῆς του. Τὸ ἴδιο θὰ κάνει παρακάτω μὲ τὰ σωματικὰ πράγματα, πρῶτα θὰ θεωρήσει τὴν οὐσία τους (Πέμπτος Στοχασμὸς) καὶ μετὰ τὴν ὑπαρξή τους (Ἐκτος Στοχασμὸς).

μένα τὰ παρατηρῶ, τόσο λιγότερο φαίνεται δυνατὸ νὰ ἔχουν παραχθεῖ μόνο ἀπὸ μένα.⁵¹ Πρέπει λοιπὸν νὰ συμπεράνω ἀπὸ τὰ προλεχθέντα ὅτι ὁ Θεὸς ὑπάρχει ἀναγκαῖα.⁵²

Διότι, καίτοι ἡ ἰδέα τῆς ὑπόστασης εἶναι μέσα μου ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ γεγονὸς ὅτι εἶμαι ὑπόσταση, ὥστόσο δὲν θὰ ἦταν γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ἡ ἰδέα μιᾶς ἄπειρης ὑπόστασης, ἀφοῦ ἐγὼ εἶμαι πεπερασμένος, παρὰ ἂν πῆγαζε ἀπὸ κάποια ὑπόσταση ἀληθινὰ ἄπειρη.⁵³

51. «Ὅμως τοῦτα τὰ προτερήματα εἶναι τόσο μεγάλα καὶ τόσο ὑπέροχα ὥστε, ὅσο πιὸ προσεκτικὰ τὰ θεωρῶ, τόσο λιγότερο πείθομαι ὅτι ἡ ἰδέα πὸν ἔχω περὶ αὐτῶν μπορεῖ νὰ προέλθει μόνο ἀπὸ μένα».

52. Ἐξετάζοντας τὴν ἰδέα τοῦ Θεοῦ, διαπιστώθηκε ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ προέρχεται ἀπὸ μένα τὸν ἴδιο, καὶ ἐπομένως ὅτι δὲν εἶμαι μόνος στὸν κόσμον, ἀλλὰ ὑπάρχει καὶ κάτι ἄλλο: ὁ Θεός.

53. «Διότι, παρὸτι ἡ ἰδέα τῆς ὑπόστασης εἶναι μέσα μου ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ ὅτι εἶμαι μιὰ ὑπόσταση, δὲν θὰ εἶχα ἐντούτοις τὴν ἰδέα μιᾶς ἄπειρης ὑπόστασης, ἐγὼ πὸν εἶμαι ἓνα πεπερασμένο ὄν, ἂν δὲν εἶχε τοποθετηθεῖ μέσα μου ἀπὸ κάποια ὑπόσταση ἀληθινὰ ἄπειρη». Ἐδῶ ἐκτίθεται τὸ πρῶτο ἐπιχείρημα τοῦ Ντεκάρτ ὑπὲρ τῆς ὑπαρξῆς τοῦ Θεοῦ, τὸ ὁποῖο ὀνομάζεται ἐνίοτε ἰδεολογικὸ ἐπειδὴ λαμβάνει ὡς ἀφετηρία τὴν ἰδέα τοῦ Θεοῦ καὶ ἐπιχειρεῖ νὰ συναγάγει ἀπὸ τὴν ἰδέα αὐτὴ τὴν ὑπαρξή του. Μὲ ἀπλουστευμένο τρόπο, διατυπώνεται ὡς ἑξῆς: ἡ ἰδέα τοῦ Θεοῦ πρέπει νὰ ἔχει ἓνα αἶτιο· τὸ αἶτιο αὐτὸ δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι ὁ ἴδιος ὁ Θεός· ἄρα ὁ Θεὸς ὑπάρχει. Πρβλ. *Λόγοι...*, Πρόταση II· Ἀρχὲς τῆς φιλοσοφίας, I, 17-18. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι αὐτὸ τὸ ἐπιχείρημα ἐξέπληξε καὶ ξένισε τοὺς συγχρόνους τοῦ Ντεκάρτ, οἱ ὁποῖοι χρησιμοποιοῦσαν τὴν ἔννοια τῆς αἰτιότητας στὴ διερεύνηση τῶν πραγμάτων, ὅχι ὅμως καὶ στὴ διερεύνηση τῶν ἰδεῶν. Σημειωτέον ἐπίσης ὅτι θὰ παρουσιαστοῦν συνολικὰ τρία ἐπιχειρήματα. Τὰ

Ούτε πρέπει να νομίζω ότι δεν αντιλαμβάνομαι το άπειρο δια μιᾶς ἀληθοῦς ιδέας, ἀλλὰ μονάχα δια τῆς ἄρνησης τοῦ πεπερασμένου, ὅπως αντιλαμβάνομαι τὴν στάση καὶ τὸ σκότος δια τῆς ἄρνησης τῆς κίνησης καὶ τοῦ φωτός. Ἀντιθέτως, κατανοῶ προδήλως ὅτι ὑπάρχει περισσότερη πραγματικότητα στὴν ἄπειρη ὑπόστασι⁵⁴ παρὰ στὴν πεπερασμένη, καὶ ἐπομένως ὅτι ἡ ἀντίληψη τῆς ἄπειρης ὑπόστασης εἶναι μέσα μου, τρόπον τινά, πρότερη τῆς πεπερασμένης,⁵⁵ τουτέστιν ἡ ἀντίληψη τοῦ Θεοῦ εἶναι πρότερη τῆς ἀντίληψης τοῦ ἑαυτοῦ μου.⁵⁶ Πῶς θὰ κατανοοῦσα πράγματι ὅτι ἀμφι-

δύο πρῶτα περιέχονται στὸν παρόντα *Στοχασμὸ* καὶ ἀντλοῦνται ἐκ τῶν ὑστέρων (a posteriori), δηλαδή ἀπὸ τὰ ἀποτελέσματα ἢ τὰ δημιουργήματα τοῦ Θεοῦ, ἐνῶ τὸ τρίτο περιέχεται στὸν *Πέμπτο Στοχασμὸ* καὶ ἀντλεῖται ἐκ τῶν προτέρων (a priori), δηλαδή ἀπὸ τῆ φύση ἢ τὴν οὐσία τοῦ Θεοῦ.

54. «Διὰ τοῦ ὅρου *ἄπειρη ὑπόστασι* ἐνοῶ μιὰ ὑπόστασι ποὺ ἔχει ἀληθεῖς καὶ πραγματικὲς τελειότητες ἐνεργῶς ἄπειρες καὶ ἀπέραντες», Πρὸς Κλερσελιέ, 23 Ἀπριλίου 1649 (AT, V, 355).

55. «Λέω ὅτι ἡ ἐννοια ποὺ ἔχω γιὰ τὸ *ἄπειρο* εἶναι μέσα μου πρὶν ἀπὸ αὐτὴν τοῦ *πεπερασμένου* ἐπειδὴ, ἀπὸ τὸ ὅτι καὶ μόνο συλλαμβάνω τὸ ὄν, ἢ αὐτὸ ποὺ εἶναι, χωρὶς νὰ σκεφτῶ ἂν εἶναι πεπερασμένο ἢ ἄπειρο, συλλαμβάνω τὸ *ἄπειρο* ὄν. Ἀλλὰ γιὰ νὰ μπορέσω νὰ συλλάβω ἓνα *πεπερασμένο* ὄν, πρέπει νὰ ἀποκόψω κάτι ἀπὸ αὐτὴ τὴ γενικὴ ἐννοια τοῦ ὄντος, ἡ ὁποία κατὰ συνέπεια πρέπει νὰ προηγεῖται», Πρὸς Κλερσελιέ, 23 Ἀπριλίου 1649 (AT, V, 356). Γιὰ τὸν Ντεκάρτ, τὸ *ἄπειρο* δὲν εἶναι μιὰ προέκτασι τοῦ πεπερασμένου ἀλλὰ, ἀντιθέτως, τὸ πεπερασμένο παράγεται ἀποκόπτοντας κάτι ἀπὸ τὸ *ἄπειρο*.

56. Στὸν *Δεύτερο Στοχασμὸ* ὑποστηρίχθηκε ὅτι ἡ πρώτη ἀλήθεια εἶναι ἐκείνη τῆς ὑπαρξῆς τοῦ σκεπτόμενου ἐγώ, ἐνῶ ἐδῶ προβάλλεται ἡ προτεραιότητα τῆς ιδέας τοῦ Θεοῦ. Αὐτὴ ἡ φαι-

βάλλω, ὅτι ἐπιθυμῶ, τουτέστιν ὅτι μοῦ λείπει κάτι καὶ [46] δὲν εἶμαι ὀλότελα τέλειος, ἂν δὲν ὑπῆρχε μέσα μου ἡ ἰδέα ἐνὸς τελειότερου ὄντος σὲ σύγκριση μὲ τὸ ὁποῖο νὰ ἀναγνωρίζω τὰ ἐλαττώματά μου;⁵⁷

Οὔτε μπορεῖ νὰ εἰπωθεῖ ὅτι ἡ ἰδέα τοῦ Θεοῦ εἶναι τάχα ὑλικῶς ψευδής, καὶ ἄρα ὅτι μπορεῖ νὰ προέρχεται ἀπὸ τὸ μηδέν,⁵⁸ ὅπως διαπίστωσα πρὸ ὀλίγου γιὰ τὶς ἰδέες τῆς θερμότητας καὶ τοῦ ψύχους, κ.τ.ό. Ἀντιθέτως, ἀφοῦ εἶναι ὑπέρτατα σαφής καὶ διακριτή, καὶ περιέχει περισσότερη ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα ἀπὸ ὁποιαδήποτε ἄλλη, δὲν ὑπάρχει καμιὰ πού νὰ εἶναι καθ' ἑαυτὴν περισσότερο ἀληθής ἢ λιγότερο ἐκτεθειμένη στὸ ψεῦδος. Ἡ ἰδέα, λέγω, αὐτοῦ τοῦ ὑψίστα τέλειου καὶ ἄπειρου ὄντος εἶναι ὑπέρτατα ἀληθής,⁵⁹ διότι, ἂν καὶ μπορούμε ἴσως νὰ ἰσχυριστοῦμε ὅτι δὲν ὑπάρχει

νομενικὴ ἀντίφαση ἐξηγεῖται ἀπὸ τὸ ὅτι πρόκειται γιὰ διαφορετικὰ ἐπίπεδα ἐξέτασης. Τὸ σκεπτόμενο ἐγὼ προηγεῖται κατὰ τὴν τάξη τοῦ λόγου, ἐνῶ ἡ ἰδέα τοῦ Θεοῦ προηγεῖται κατὰ τὴν τάξη τῆς πραγματικότητας.

57. Βλ. *Συνομιλία μὲ τὸν Μπούρμαν* (ΑΤ, V, 153).

58. «Καὶ δὲν μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι αὐτὴ ἡ ἰδέα τοῦ Θεοῦ εἶναι τάχα ὑλικὰ ψευδής, καὶ συνεπῶς ὅτι μπορεῖ νὰ τὴν ἔλαβα ἀπὸ τὸ μηδέν, δηλαδὴ ὅτι μπορεῖ νὰ εἶναι μέσα μου λόγῳ τῶν ἐλαττωμάτων πού ἔχω...»

59. «Ἡ ἰδέα αὐτὴ, λέγω, εἶναι ὑψίστα ἀληθής, κτλ. Ἡ ἀλήθεια ἐγκρατεῖται στὸ ὄν καὶ τὸ ψεῦδος μονάχα στὸ μὴ ὄν, οὕτως ὥστε, περιλαμβάνοντας ἡ ἰδέα τοῦ ἀπείρου ὄλο τὸ ὄν, περιλαμβάνει ὅτι ἀληθὲς ὑπάρχει στὰ πράγματα, καὶ δὲν μπορεῖ νὰ ἐνέχει τίποτα ψευδές, ἀκόμα καὶ ἂν θέλουμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι δὲν εἶναι ἀλήθεια ὅτι αὐτὸ τὸ ἄπειρο ὄν ὑπάρχει», Πρὸς Κλερσελιέ, 23 Ἀπριλίου 1649 (ΑΤ, V, 356).

τέτοιο ὄν, ὥστόσο δὲν μποροῦμε νὰ ἰσχυριστοῦμε ὅτι ἡ ἰδέα του δὲν παριστάνει σὲ μένα τίποτα πραγματικό, ὅπως εἶπα προηγουμένως γιὰ τὴν ἰδέα τοῦ ψύχους. Ἐπίσης εἶναι ὑπέρτατα σαφῆς καὶ διακριτῆ, διότι καθετὶ γιὰ τὸ ὅποιο ἀντιλαμβάνομαι σαφῶς καὶ διακριτῶς ὅτι εἶναι πραγματικό καὶ ἀληθινό, καὶ κατέχει κάποια τελειότητα, περιέχεται ὁλόκληρο σὲ αὐτήν. Τοῦτο δὲν ἐμποδίζεται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι δὲν καταλαβαίνω τὸ ἄπειρο, ἢ ὅτι ὑπάρχουν στὸν Θεὸ ἀναρίθμητα ἄλλα τὰ ὅποια δὲν μπορῶ διόλου νὰ καταλάβω, οὔτε κὰν νὰ προσεγγίσω μέσω τῆς σκέψης· διότι εἶναι στὴ φύση τοῦ ἀπείρου νὰ μὴ γίνεται καταληπτό ἀπὸ μένα, πού εἶμαι πεπερασμένος.⁶⁰ Ἀρκεῖ δὲ νὰ τὸ κατανοήσω αὐτό,⁶¹ καὶ νὰ κρίνω ὅτι στὸν Θεὸ εἶναι μορφικὰ ἢ ὑπεροχικὰ ὅλα ἐκεῖνα πού ἀντιλαμβάνομαι σαφῶς καὶ ξέρω ὅτι ἐμπεριέχουν κάποια τελειότητα, καθὼς ἴσως καὶ ἀναρίθμητα ἄλλα πού ἀγνοῶ, γιὰ νὰ εἶναι ἡ ἰδέα τὴν ὁποία ἔχω γι' αὐτὸν ἢ πιὸ ἀληθῆς καὶ ἢ πιὸ σαφῆς καὶ διακριτῆ ἀπὸ ὅλες ὅσες εἶναι μέσα μου.

Ἄλλὰ ἴσως νὰ εἶμαι κάτι περισσότερο ἀπὸ ὅ,τι κατανοῶ, καὶ ὅλες ἐκεῖνες οἱ τελειότητες πού προσδίδω στὸν Θεὸ νὰ εἶναι τρόπον τινὰ μέσα μου ἐν δυνάμει, ὅσο

60. Πρβλ. Ἄρχες τῆς φιλοσοφίας, I, 19.

61. «Ἀρκεῖ νὰ τὸ κατανοήσω αὐτό. Δηλαδή ἀρκεῖ νὰ κατανοήσω ὅτι ὁ Θεὸς δὲν γίνεται καταληπτός ἀπὸ μένα, γιὰ νὰ κατανοήσω τὸν Θεὸ κατὰ τὴν ἀλήθεια τοῦ πράγματος, καὶ νὰ κατανοήσω τί εἶδους εἶναι, φτάνει μόνο νὰ κρίνω ἐπιπλέον ὅτι εἶναι σὲ αὐτὸν ὅλες οἱ τελειότητες πού κατανοῶ σαφῶς, καθὼς καὶ πολὺ περισσότερες τίς ὁποῖες δὲν μπορῶ νὰ καταλάβω», Πρὸς Κλερσελιέ, 23 Ἀπριλίου 1649 (ΑΤ, V, 356).

καὶ ἂν δὲν ἐκδηλώνονται οὔτε ἐνεργοποιῶνται ἀκόμα. [47]
 Πράγματι, νιώθω τώρα τὴ γνώση μου νὰ αὐξάνει σιγὰ
 σιγὰ· καὶ δὲν βλέπω τί θὰ τὴν ἐμπόδιζε νὰ αὐξηθεῖ ὅλο
 καὶ περισσότερο ἐπ' ἄπειρον, οὔτε γιατί νὰ μὴν μπορῶ,
 μὲ τὴ βοήθεια μιᾶς τόσο ἐπαυξημένης γνώσης, νὰ ἀ-
 ποκτήσω ὅλες τὶς ὑπόλοιπες τελειότητες τοῦ Θεοῦ.⁶²
 καὶ τέλος, ἂν ἡ δύναμη γιὰ τὴν ἀπόκτηση τῶν τελειο-
 τήτων αὐτῶν εἶναι ἤδη μέσα μου, δὲν βλέπω γιατί νὰ
 μὴν ἀρκεῖ γιὰ νὰ παραγάγει τὶς ιδέες τους.

Μὰ ὄχι! Τίποτα ἀπὸ αὐτὰ δὲν ἰσχύει. Πρῶτα πρῶ-
 τα, ἂν καὶ ἀληθεύει ὅτι ἡ γνώση μου αὐξάνει βαθμηδόν,
 καὶ ὅτι ὑπάρχουν μέσα μου πολλὰ πράγματα ἐν δυνά-
 μει πὺ δὲν εἶναι ἀκόμα ἐν ἐνεργείᾳ, ὡστόσο κανένα
 ἀπὸ αὐτὰ δὲν ἀνήκει στὴν ιδέα τοῦ Θεοῦ, στὴν ὁποία
 τίποτα ἀπολύτως δὲν ὑπάρχει δυνητικά· διότι ἡ ἴδια ἡ
 βαθμιαία αὐξηση εἶναι ἓνα βεβαιότατο ἐπιχείρημα ὑ-
 πὲρ κάποιας ἀτέλειᾳ.⁶³ Ἐπιπλέον, ἀκόμα καὶ ἂν ἡ

62. Στὴν εὐλογη ἀπορία τοῦ Μπούρμαν: «Ἄλλὰ πῶς μπορεῖ
 νὰ συμβάλει ἡ γνώση στὸ νὰ ἀποκτήσω τὶς ὑπόλοιπες τελειότητες
 τοῦ Θεοῦ;» ὁ Ντεκάρτ δίνει τὴν παρακάτω ἀπάντησι: «Ἡ συμ-
 βολὴ τῆς εἶναι πολὺ μεγάλη, διότι χάρις σὲ αὐτὴ γινόμαστε σοφό-
 τεροι καὶ φρονιμότεροι, γνωρίζουμε σαφέστερα ἐκεῖνες τὶς τελειό-
 τητες καί, ἀφοῦ τὶς γνωρίζουμε σαφέστερα, τὶς κατακτοῦμε εὐ-
 κολότερα, ἐφόσον ἡ σοφία καὶ ἡ φρόνησι προσπορίζουν τὰ μέσα
 γιὰ τὴν κατάκτησὴ τους», *Συνομιλία μὲ τὸν Μπούρμαν* (ΑΤ, V,
 154).

63. «Πρῶτα πρῶτα, παρότι ἀληθεύει ὅτι ἡ γνώση μου ἀπο-
 κτᾶ καθημερινὰ νέους βαθμοὺς τελειότητος, καὶ ὅτι ὑπάρχουν στὴ
 φύση μου πολλὰ πράγματα ἐν δυνάμει πὺ δὲν εἶναι ἀκόμα ἐν
 ἐνεργείᾳ, ὡστόσο ὅλα ἐκεῖνα τὰ προτερήματα δὲν ἀνήκουν καὶ δὲν
 προσεγγίζουν καθόλου τὴν ιδέα πὺ ἔχω γιὰ τὴ Θεότητα, στὴν

γνώση μου αυξάνει διαρκῶς ὅλο καὶ περισσότερο, παρὰ ταῦτα κατανοῶ ὅτι δὲν θὰ γίνει ποτὲ ἐν ἐνεργείᾳ ἄπειρη, ἐπειδὴ δὲν θὰ γίνει ποτὲ τόση ὥστε νὰ μὴν εἶναι ἱκανὴ γιὰ ἀκόμα μεγαλύτερη αὐξηση· ἐνῶ κρίνω σχετικὰ μὲ τὸν Θεὸ ὅτι εἶναι τόσο ἐν ἐνεργείᾳ ἄπειρος ὥστε νὰ μὴν μπορεῖ νὰ προστεθεῖ τίποτα στὴν τελειότητά του. Καί, τέλος, ἀντιλαμβάνομαι ὅτι τὸ ἀντικειμενικὸ εἶναι μιᾶς ιδέας δὲν μπορεῖ νὰ παραχθεῖ ἀπὸ ἓνα εἶναι δυνητικὸ μονάχα, κάτι ποῦ δὲν εἶναι κυριολεκτικὰ τίποτα, ἀλλὰ μονάχα ἀπὸ ἓνα εἶναι ἐνεργὸ ἢ μορφικόν.

Ἀσφαλῶς σὲ ὅλα τοῦτα δὲν ὑπάρχει τίποτα τὸ ὁποῖο, προσεγμένο ἐπισταμένα, νὰ μὴν εἶναι πρόδηλο μέσω τῆς φυσικῆς φώτισης. Ἄλλὰ ὅταν προσέχω λιγότερο, καὶ οἱ εἰκόνες τῶν αἰσθητῶν πραγμάτων τυφλώνουν τὸν ὀφθαλμὸ τοῦ πνεύματός μου, δὲν θυμᾶμαι εὐκόλα γιατί ἡ ιδέα ἐνὸς ὄντος τελειότερου ἀπὸ μένα πηγάζει ἀναγκαῖα ἀπὸ κάποιον ὄν ἀληθινὰ τελειότερο. Ἔτσι [48] ἀρμόζει νὰ ἐρευνήσω περαιτέρω ἂν ἐγὼ ὁ ἴδιος, ποῦ ἔχω αὐτὴ τὴν ιδέα, θὰ μποροῦσα νὰ εἶμαι ἂν δὲν ὑπῆρχε ἓνα τέτοιο ὄν.⁶⁴

ὁποῖα τίποτα δὲν συναντᾶται μονάχα ἐν δυνάμει ἀλλὰ ὅλα εἶναι ἐν ἐνεργείᾳ καὶ ὄντως. Καί, μάλιστα, δὲν εἶναι ἀλάνθαστο καὶ πολὺ βέβαιο ἐπιχείρημα γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἀτέλειαι στὴ γνώση μου το ὅτι ἀναπτύσσεται σιγὰ σιγὰ καὶ αὐξάνεται βαθμηδόν;

64. Ἀπὸ αὐτὸ τὸ σημεῖο καὶ κάτω ἐκτίθεται τὸ δεύτερο ἐπιχείρημα ὑπὲρ τῆς ὑπαρξῆς τοῦ Θεοῦ, τὸ ὁποῖο ὀνομάζεται συμβατικὰ κοσμολογικὸ ἐπειδὴ ἐκκινεῖ ἀπὸ πράγματα τοῦ κόσμου τούτου. Ὁ Ντεκάρτ ὅμως δὲν λαμβάνει ὡς βάση τὴν ὑπαρξὴ τοῦ κόσμου γενικά, γιὰ τὴν ὁποῖα δὲν εἴμαστε βέβαιοι, ἀλλὰ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἐγώ. Τὸ ἐπιχείρημά του συνοψίζεται ἀπλὰ ὡς ἑξῆς:

Ἄλλὰ ἀπὸ ποιὸν θὰ ἦμουν; Ἴσως ἀπὸ τὸν ἑαυτό μου, ἀπὸ τοὺς γονεῖς μου, ἢ ἀπὸ κάποια ἄλλα αἷτια λιγότερο τέλεια ἀπὸ τὸν Θεό· διότι δὲν μπορούμε νὰ σκεφτοῦμε ἢ νὰ πλάσουμε τίποτα τελειότερο ἀπὸ αὐτόν, ἢ ἐξίσου τέλειο μὲ αὐτόν.

Μὰ ἂν ἦμουν ἀπὸ τὸν ἑαυτό μου, δὲν θὰ ἀμφέβαλλα, δὲν θὰ ἐπιθυμοῦσα καὶ δὲν θὰ μοῦ ἔλειπε τίποτα,⁶⁵ διότι θὰ χορηγοῦσα στὸν ἑαυτό μου ὅλες τὶς τελειότητες τῶν ὁποίων ὑπάρχει μέσα μου κάποια ἰδέα, καὶ ἔτσι θὰ ἦμουν ἐγὼ ὁ ἴδιος Θεός. Οὔτε πρέπει νὰ νομίζω ὅτι ὅσα μοῦ λείπουν μπορούν τάχα νὰ ἀποκτη-

ἐγὼ ὑπάρχω· τὸ αἷτιο τῆς ὑπαρξῆς μου δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὸν Θεό· ἄρα ὁ Θεὸς ὑπάρχει. Πρβλ. *Λόγοι...*, Πρόταση III· *Αρχὲς τῆς φιλοσοφίας*, I, 20-22. Ἐνα παρεμφερὲς ἐπιχείρημα εἶχε προταθεῖ ἤδη ἀπὸ τὸν Θωμᾶ Ἀκινάτη (*Summa theologiae*, Ia, Ἐρώτημα 2, Ἄρθρο 3), ὁ ὁποῖος μὲ τὴ σειρά του τὸ εἶχε ἀντλήσει ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη (*Μετὰ τὰ φυσικά*, Λ). Ὁ Ντεκάρτ ἐξηγεῖ τὴν ἰδιαιτερότητα καὶ τὴν καινοτομία τῆς δικῆς του διατύπωσης στὶς *Πρώτες Ἀπαντήσεις* (AT, VII, 106-112· IX, 84-89). Γιὰ τὴ σχέση μεταξύ τοῦ πρώτου καὶ τοῦ δευτέρου ἐπιχειρήματος, βλ. Πρὸς Mesland, 2 Μαΐου 1644 (AT, IV, 112-113).

65. «Μὰ ἂν ἦμουν ἀνεξάρτητος ἀπὸ κάθε ἄλλον καὶ ἦμουν ἐγὼ ὁ ἴδιος ὁ παραγωγὸς τοῦ εἶναι μου, ἀσφαλῶς δὲν θὰ ἀμφέβαλλα γιὰ τίποτα, δὲν θὰ συνελάμβανα πιά ἐπιθυμίες, καὶ ἐντέλει δὲν θὰ μοῦ ἔλειπε καμιὰ τελειότητα...» Ἡ ἀμφιβολία καὶ ἡ ἐπιθυμία θεωροῦνται ἐνδείξεις ἀτέλειας ἐπειδὴ ὑποδηλώνουν κάποια ἔλλειψη. Ἄν ἤξερα ἢ εἶχα τὰ πάντα, δὲν θὰ ἀμφέβαλλα γιὰ τίποτα οὔτε θὰ ἐπιθυμοῦσα τίποτα. Ἄν λοιπὸν ὑπῆρχα ἀπὸ τὸν ἑαυτό μου, δηλαδὴ ἂν ἦμουν αὐθύπαρκτος, θὰ ἦμουν ἀνεξάρτητος ἀπὸ κάθε ἄλλον, δηλαδὴ αὐτάρκης, καὶ συνεπῶς δὲν θὰ μοῦ ἔλειπε τίποτα.

θοῦν δυσκολότερα ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ εἶναι ἤδη μέσα μου. Ἀντιθέτως, εἶναι πρόδηλο ὅτι ἐγώ, τουτέστιν ἓνα σκεπτόμενο πράγμα ἢ μιὰ σκεπτόμενη ὑπόσταση, εἶναι πολὺ δυσκολότερο νὰ ἀναδυθῶ ἀπὸ τὸ μηδὲν παρὰ νὰ ἀποκτήσω τὶς γνώσεις πολλῶν πραγμάτων τὰ ὅποια ἀγνοῶ, καὶ τὰ ὅποια εἶναι μονάχα συμβεβηκότα αὐτῆς τῆς ὑπόστασης. Καὶ ἂν βεβαίως κατεῖχα αὐτὸ τὸ πλεονέκτημα ἀπὸ τὸν ἑαυτό μου, δὲν θὰ ἀρنيόμουν στὸν ἑαυτό μου ὅσα ἔστω μποροῦν νὰ ἀποκτηθοῦν εὐκολότερα, οὔτε τίποτα ἄλλο ἀπὸ ὅσα ἀντιλαμβάνομαι νὰ περιέχονται στὴν ἰδέα τοῦ Θεοῦ, ἐπειδὴ τίποτα δὲν μοῦ φαίνεται δυσκολότερο νὰ ἐπιτευχθεῖ.⁶⁶ Καὶ ἂν ὑπῆρχε κάτι δυσκολότερο νὰ ἐπιτευχθεῖ, ἀσφαλῶς θὰ μοῦ φαινόταν δυσκολότερο, ἂν εἶχα ἀπὸ τὸν ἑαυτό μου τὰ ὑ-

66. «Καὶ ἔτσι, χωρὶς δυσκολία, ἂν εἶχα δώσει ἐγὼ ὁ ἴδιος στὸν ἑαυτό μου ἐκεῖνο τὸ ἐπιπλέον ποὺ εἶπα μόλις, δηλαδὴ ἂν ἤμουν παραγωγὸς τῆς γέννησης καὶ τῆς ὑπαρξῆς μου, δὲν θὰ εἶχα στειρήσει τὸν ἑαυτό μου τουλάχιστον ἀπὸ τὰ πράγματα ποὺ ἀποκτῶνται εὐκολότερα, δηλαδὴ πολλὲς γνώσεις τὶς ὁποῖες ἢ φύση μου ἀποστερεῖται· οὔτε θὰ εἶχα στειρήσει τὸν ἑαυτό μου ἀπὸ κανένα ἀπὸ τὰ πράγματα ποὺ περιέχονται στὴν ἰδέα τὴν ὁποία συλλαμβάνω περὶ τοῦ Θεοῦ, ἐπειδὴ κανένα δὲν μοῦ φαίνεται δυσκολότερο νὰ ἀποκτηθεῖ». Γιὰ τὸν Ντεκάρτ, ἀποτελεῖ ἀξίωμα ὅτι ὅποιος μπορεῖ νὰ κάνει τὸ περισσότερο ἢ τὸ δυσκολότερο μπορεῖ ἐπίσης νὰ κάνει καὶ τὸ λιγότερο ἢ τὸ εὐκολότερο, βλ. *Λόγοι...*, Ἀξίωμα VI· Πρὸς Mesland, 2 Μαΐου 1644 (AT, IV, 111). Δεδομένου τώρα ὅτι τὸ πιὸ δύσκολο πράγμα συνίσταται στὸ νὰ εἶναι κανεὶς αἷτιο καὶ παραγωγὸς τοῦ ἑαυτοῦ του, δηλαδὴ νὰ εἶναι αὐθύπαρκτος, ὅποιος κατέχει τούτη τὴν ἰκανότητα θὰ εἶναι ἐπίσης ἰκανὸς νὰ ἀποκτήσει ὅτιδήποτε ἄλλο, ἀφοῦ ὅλα τὰ ἄλλα εἶναι εὐκολότερα. Βλ. ἐπίσης *Συνομιλία μὲ τὸν Μπούρμαν* (AT, V, 154).

πόλοιπα πού κατέχω, ἀφοῦ θὰ ἐνιωθα τὴ δύναμή μου νὰ ἐξαντλεῖται σὲ αὐτό.⁶⁷

Οὔτε ἀποφεύγω τὴν ἰσχὺ αὐτῶν τῶν συλλογισμῶν ἂν ὑποθέσω ὅτι ἤμουν τάχα πάντοτε ὅπως εἶμαι τώρα, σὰν αὐτὸ νὰ συνεπαγόταν ὅτι δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναζητήσω τὸν παραγωγὸ τῆς ὑπαρξῆς μου.⁶⁸ Ἀφοῦ πράγματι ὅλος ὁ χρόνος τῆς ζωῆς μπορεῖ νὰ διαιρεθεῖ σὲ ἀναρίθμητα μέρη, καθένα ἐκ τῶν ὁποίων δὲν ἐξαρτᾶται [49] μὲ κανέναν τρόπο ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα, τὸ γεγονός ὅτι ὑπῆρχα πρὸ ὀλίγου δὲν συνεπάγεται ὅτι πρέπει νὰ ὑπάρχω καὶ τώρα, ἐκτὸς ἂν κάποιον αἴτιον μὲ ἀναδημιουργεῖ οἶονεὶ αὐτὴ τὴ στιγμή, τουτέστιν μὲ συντηρεῖ. Πράγματι, γιὰ ὅποιον παρατηρεῖ τὴ φύση τοῦ χρόνου, εἶναι ὀλοφάνερο ὅτι, γιὰ νὰ συντηρηθεῖ ὅποιοδήποτε πράγμα σὲ κάθε μεμονωμένη στιγμή πού διαρκεῖ, χρειάζεται τὴν ἴδια ἰσχὺ καὶ ἐνέργεια τὴν ὁποία θὰ χρειαζόταν γιὰ νὰ δημιουργηθεῖ ἐκ νέου ἂν δὲν ὑπῆρχε ἀκόμα. Ὡστε εἶναι πρόδηλο μέσω τῆς φυσικῆς φώτισης ὅτι ἡ συντήρηση* διαφέρει ἀπὸ τὴ δημιουργία μόνο ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ λόγου.⁶⁹

67. «...ἀφοῦ θὰ ἐνιωθα τὴ δύναμή μου νὰ ἐξαντλεῖται σὲ αὐτὸ καὶ νὰ μὴν μπορεῖ νὰ τὸ φτάσει».

68. Βλ. *Συνομιλία μὲ τὸν Μπούρμαν* (ΑΤ, V, 155).

69. «Ὡστε ἡ φυσικὴ φώτιση μᾶς δείχνει σαφῶς ὅτι ἡ συντήρηση καὶ ἡ δημιουργία δὲν διαφέρουν πραγματικά ἀλλὰ μόνο ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ τρόπου σκέψης μας». Ἡ συντήρηση εἶναι ἀδιάκοπη ἀναδημιουργία, γι' αὐτὸ ἀπαιτεῖ τὴν ἴδια ἰσχὺ καὶ ἐνέργεια μὲ τὴ δημιουργία. Συνεπῶς τὸ αἴτιον τῆς συντήρησης πρέπει νὰ εἶναι ἐξίσου τέλειο μὲ ἐκεῖνο τῆς δημιουργίας. Πρβλ. *Λόγοι...*, Ἀξίωμα II καὶ Ἀξίωμα IX.

Ἔτσι ὀφείλω τώρα νὰ ἀναρωτηθῶ ἂν κατέχω κάποια ἰσχὺ διὰ τῆς ὁποίας νὰ μπορῶ, ἐγὼ ποὺ ὑπάρχω τώρα, νὰ ὑπάρχω καὶ μετὰ ἀπὸ λίγο. Διότι, ἀφοῦ δὲν εἶμαι τίποτα ἄλλο ἀπὸ σκεπτόμενο πράγμα, ἢ ἔστω ἀφοῦ πρόκειται τώρα γιὰ ἐκεῖνο ἀκριβῶς τὸ μέρος τοῦ ἑαυτοῦ μου ποὺ εἶναι σκεπτόμενο πράγμα, ἂν ὑπῆρχε μέσα μου τέτοια ἰσχὺς, ἀναμφίβολα θὰ εἶχα συνείδηση αὐτῆς. Ἀλλὰ δὲν νιώθω νὰ ὑπάρχει καμία, καὶ ὡς ἐκ τούτου γνωρίζω ἐναργέστατα ὅτι ἐξαρτῶμαι ἀπὸ κάποιον ὃν διαφορετικὸ ἀπὸ μένα.

Ἴσως ὅμως ἐκεῖνο τὸ ὄν νὰ μὴν εἶναι ὁ Θεός, καὶ νὰ ἔχω παραχθεῖ ἀπὸ τοὺς γονεῖς μου, ἢ ἀπὸ ὀποιαδήποτε ἄλλα αἴτια λιγότερο τέλεια ἀπὸ αὐτόν. Μὰ ὄχι! Ὅπως εἶπα πρὶν, εἶναι ὀλοφάνερο ὅτι στὸ αἴτιον πρέπει νὰ ὑπάρχει τουλάχιστον τόση πραγματικότητα ὅση στὸ ἀποτέλεσμα, καὶ ἄρα ὀφείλω νὰ ὀμολογήσω ὅτι, ἀφοῦ εἶμαι σκεπτόμενο πράγμα καὶ ἔχω μέσα μου μιὰ ὀρισμένη ἰδέα τοῦ Θεοῦ, ὅποιο αἴτιον καὶ νὰ μοῦ ἀποδοθεῖ τελικὰ, πρέπει νὰ εἶναι ἐπίσης σκεπτόμενο πράγμα καὶ νὰ κατέχει τὴν ἰδέαν ὅλων τῶν τελειοτήτων τὶς ὁποῖες προσδίδω στὸν Θεόν. Μποροῦμε δὲ νὰ ρωτήσουμε ξανὰ γιὰ ἐκεῖνο τὸ αἴτιον ἂν ὑπάρχει ἀπὸ τὸν ἑαυτό του ἢ ἀπὸ κάτι ἄλλο. Διότι, ἂν ὑπάρχει ἀπὸ τὸν ἑαυτό του, καταφαίνεται ἀπὸ τὰ λεχθέντα ὅτι εἶναι ὁ ἴδιος ὁ Θεός [50] ἐπειδὴ, ἔχοντας τὴν ἰσχὺ νὰ ὑπάρχει καθ' ἑαυτό, θὰ ἔχει ἀναμφίβολα καὶ τὴν ἰσχὺ νὰ κατέχει ἐν ἐνεργείᾳ ὅλες τὶς τελειότητες γιὰ τὶς ὁποῖες ἔχει μέσα του ἰδέες, τουτέστιν ὅλες ὅσες συλλαμβάνω στὸν Θεόν. Ἐνῶ ἂν ὑπάρχει ἀπὸ κάτι ἄλλο, πρέπει, μὲ τὸν ἴδιον τρόπο, νὰ ρωτήσουμε ξανὰ γιὰ ἐκεῖνο τὸ ἄλλο ἂν ὑπάρχει ἀπὸ τὸν

ἐαυτό του ἢ ἀπὸ κάτι ἄλλο, ὡσότου καταλήξουμε τελικὰ σὲ ἓνα ἔσχατο αἴτιο τὸ ὁποῖο θὰ εἶναι ὁ Θεός.

Πράγματι, εἶναι ἀρκετὰ ἐμφανές ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει ἐδῶ ἀναδρομὴ ἐπ' ἀπειρον, κυρίως ἀφοῦ δὲν πρόκειται ἐδῶ μονάχα γιὰ τὸ αἴτιο πού μὲ παρήγαγε στὸ παρελθόν, ἀλλὰ πολὺ περισσότερο γιὰ ἐκεῖνο πού μὲ συντηρεῖ στὸ παρόν.

Οὔτε μποροῦμε νὰ ἰσχυριστοῦμε ὅτι γιὰ τὴν παραγωγή μου συνήργησαν τάχα πολλὰ μερικά αἴτια*, καὶ ὅτι ἀπὸ τὸ ἓνα παρέλαβα τὴν ἰδέα τῆς μιᾶς τελειότητας τὴν ὁποία προσδίδω στὸν Θεὸ καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο τῆς ἄλλης, οὕτως ὥστε ὅλες ἐκεῖνες οἱ τελειότητες νὰ βρίσκονται μὲν κάπου στὸ σύμπαν, ἀλλὰ ὄχι ἐνωμένες ὅλες μαζὶ σὲ κάτι ἐνιαῖο πού νὰ εἶναι ὁ Θεός. Διότι, ἀντιθέτως, ἡ ἐνότητα, ἡ ἀπλότητα ἢ τὸ ἀδιαχώριστο ὅλων ὅσα εἶναι στὸν Θεὸ εἶναι μία ἀπὸ τὶς κύριες τελειότητες οἱ ὁποῖες κατανοῶ ὅτι εἶναι σὲ αὐτόν. Καὶ ἀσφαλῶς ἡ ἰδέα τῆς ἐνότητας ὅλων τῶν τελειοτήτων του δὲν θὰ μποροῦσε νὰ εἶχε τοποθετηθεῖ μέσα μου ἀπὸ ἓνα αἴτιο πού δὲν θὰ μοῦ εἶχε δώσει ἐπίσης τὶς ἰδέες τῶν ἄλλων τελειοτήτων· δὲν θὰ μποροῦσε πράγματι νὰ μὲ εἶχε κάνει νὰ τὶς κατανοῶ ὡς ἐνωμένες μαζὶ καὶ ἀδιαχώριστες, παρὰ ἂν μὲ εἶχε κάνει συγχρόνως νὰ ἀναγνωρίζω ποιὲς εἶναι.

Ἄναφορικὰ τέλος μὲ τοὺς γονεῖς μου, ἀκόμα καὶ ἂν ἀληθεύουν ὅλα ὅσα νόμισα ποτὲ γι' αὐτούς,⁷⁰ ὡστόσο

70. «Ὅσο γιὰ τοὺς γονεῖς, ἀκόμα κι ἂν ἀληθεύουν ὅλα, κτλ., δηλαδὴ ἀκόμα ἴσως κι ἂν ἀληθεύουν ὅλα ὅσα εἶθισται νὰ πιστεύουμε γι' αὐτούς, ἤτοι ὅτι γένησαν τὰ σώματά μας, δὲν μπορῶ

εἶναι σίγουρο ὅτι δὲν μὲ συντηροῦν αὐτοί, οὔτε μὲ παρῆγαγαν διόλου, καθόσον εἶμαι σκεπτόμενο πράγμα· ἀλλὰ τοποθέτησαν μονάχα ὀρισμένες διαθέσεις σὲ ἐκείνη τὴν ὕλη στὴν ὁποία ἔκρινα ὅτι ἐνυπάρχω ἐγώ, τουτέστιν τὸ πνεῦμα, τὸ μόνον ποῦ ἐκλαμβάνω τώρα [51] ὡς τὸν ἑαυτό μου. Ἐπομένως, δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει ἐδῶ καμιὰ δυσκολία, ἀλλὰ πρέπει νὰ συμπεράνω ὀπωσδήποτε ὅτι ἀπὸ τὸ γεγονός καὶ μόνον ὅτι ὑπάρχω καὶ ἔχω μέσα μου τὴν ἰδέα ἐνὸς τελειότατου ὄντος, τουτέστιν τοῦ Θεοῦ, ἔπεται ἐναργέστατα ὅτι ὑπάρχει καὶ ὁ Θεός.

Ἀπομένει μονάχα νὰ ἐξετάσω πῶς παρέλαβα αὐτὴ τὴν ἰδέα ἀπὸ τὸν Θεό. Δὲν τὴν ἀντλήσα πράγματι ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις, οὔτε ἐπεισήχθη ποτὲ ἐντὸς μου ἀπρόσμενα, ὅπως συνηθίζουν νὰ κάνουν οἱ ἰδέες τῶν αἰσθητῶν πραγμάτων ὅταν παρουσιάζονται, ἢ φαίνονται νὰ παρουσιάζονται, στὰ ἐξωτερικὰ ὄργανα τῶν αἰσθήσεων. Οὔτε ἐπίσης ποιήθηκε ἀπὸ μένα, διότι δὲν μπορῶ νὰ τῆς ἀφαιρέσω ἢ νὰ τῆς προσθέσω τίποτα ἀπολύτως. Ἀπομένει λοιπὸν ὅτι εἶναι ἔμφυτη σὲ μένα, ὅπως ἀκριβῶς καὶ ἡ ἰδέα τοῦ ἑαυτοῦ μου.⁷¹

ὡστόσο νὰ φανταστῶ ὅτι μὲ ἔκαναν, καθόσον μὲ θεωρῶ μονάχα ὡς ἓνα πράγμα ποῦ σκέπτεται. Διότι δὲν βλέπω καμιὰ σχέση μεταξὺ τῆς σωματικῆς πράξης, διὰ τῆς ὁποίας συνηθίζω νὰ πιστεύω ὅτι μὲ γέννησαν, καὶ τῆς παραγωγῆς μιᾶς ὑπόστασης ποῦ σκέπτεται», Πρὸς Κλερσελιέ, 23 Ἀπριλίου 1649 (ΑΤ, V, 357).

71. «Συνεπῶς δὲν μένει πιά ἄλλο πράγμα νὰ πῶ ἀπὸ τὸ ὅτι, ὅπως καὶ ἡ ἰδέα τοῦ ἑαυτοῦ μου, γεννήθηκε καὶ παρήχθη μαζί μου ἀπὸ τὴ στιγμή ποῦ δημιουργήθηκα». Ἀπὸ τὰ τρία εἶδη ἰδεῶν, τὶς ἐπέισακτες, τὶς πεποημένες καὶ τὶς ἔμφυτες, ἡ ἰδέα τοῦ Θεοῦ δὲν

Καί, ἀσφαλῶς, δὲν εἶναι περίεργο ὅτι καθὼς μὲ δημιουργοῦσε ὁ Θεός, μοῦ ἐνέβαλε αὐτὴ τὴν ἰδέα γιὰ νὰ εἶναι κάτι σὰν τὸ σημάδι ποὺ ἀποτυπώνει ὁ τεχνίτης στὸ ἔργο του. Οὔτε ἐπίσης χρειάζεται νὰ εἶναι αὐτὸ τὸ σημάδι κάτι διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ ἔργο, ἀλλὰ τὸ γεγονὸς καὶ μόνο ὅτι μὲ δημιούργησε ὁ Θεός καθιστᾷ ἐξαιρετικὰ ἀξιόπιστο ὅτι ἔχω φτειαχτεῖ τρόπον τινὰ κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωσίν του,⁷² καὶ ἡ ὁμοίωση αὐτῆ,

μπορεῖ νὰ ἀνήκει στὸ πρῶτο ἢ στὸ δεῦτερο εἶδος, καὶ συνεπῶς ἀπομένει ὅτι ἀνήκει στὸ τρίτο.

72. Στὴ *Συνομιλία μὲ τὸν Μπούρμαν* (ΑΤ, V, 156) διαμείβονται ἐν προκειμένῳ τὰ παρακάτω:

»ΕΡ.: Ἄλλὰ γιατί αὐτό; Δὲν θὰ μπορούσε ὁ Θεός νὰ σὲ δημιουργήσει καὶ ὡστόσο νὰ μὴ σὲ δημιουργήσει κατ' εἰκόνα του;

»ΑΠ.: Ὁχι, διότι εἶναι κοινὸ καὶ ἀληθινὸ ἀξίωμα ὅτι “τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ὅμοιο μὲ τὸ αἷτιο”. Ὁμως ὁ Θεός εἶναι αἷτιό μου, καὶ ἐγὼ ἀποτέλεσμά του, καὶ ἄρα εἶμαι ὅμοιος μὲ αὐτόν.

»ΕΡ.: Ἄλλὰ ὁ τεχνίτης εἶναι αἷτιο τοῦ σπιτιοῦ, καὶ ὡστόσο δὲν εἶναι ὅμοιος μὲ αὐτό.

»ΑΠ.: Αὐτὸς δὲν εἶναι αἷτιο τοῦ σπιτιοῦ ὅπως ἐκλαμβάνω ἐδῶ τὸ αἷτιο, ἀφοῦ δὲν κάνει παρὰ νὰ ἐφαρμόζει ἐνεργὰ πράγματα σὲ παθητικά, καὶ ἄρα δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ εἶναι ὅμοιος μὲ τὸ ἔργο του. Ἄλλὰ ἐδῶ μιλάμε γιὰ τὸ αἷτιο ποὺ εἶναι ὀλικὸ καὶ παράγει τὸ ἴδιο τὸ εἶναι, τὸ ὁποῖο αἷτιο δὲν μπορεῖ νὰ παραγάγει κάτι ποὺ νὰ μὴν εἶναι ὅμοιο. Ἀφοῦ εἶναι ὄν καὶ ὑπόσταση καὶ παράγει κάτι σύμφωνα μὲ τὸ εἶναι, τουτέστιν ἐκ τοῦ μηδενός (τρόπος παραγωγῆς ποὺ ἀρμόζει μόνο στὸν Θεό), πρέπει τουλάχιστον ἐκεῖνο τὸ κάτι νὰ εἶναι ὄν καὶ ὑπόσταση καί, ἔτσι ἔστω, εἶναι ὅμοιο μὲ τὸν Θεὸ καὶ φέρει τὴν εἰκόνα του.

»ΕΡ.: Ἄν εἶναι ἔτσι, τότε καὶ ἡ πέτρα θὰ εἶναι εἰκόνα τοῦ Θεοῦ.

»ΑΠ.: Καὶ ἡ πέτρα εἶναι εἰκόνα καὶ ὁμοίωση τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ

στήν οποία περιέχεται ἡ ἰδέα τοῦ Θεοῦ, γίνεται ἀντιληπτὴ ἀπὸ μένα διὰ τῆς ἴδιας ἰκανότητος διὰ τῆς ὁποίας ἀντιλαμβάνομαι τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό μου. Τουτέστιν, ὅταν στρέφω τὸν ὀφθαλμὸ τοῦ πνεύματος πρὸς τὸν ἑαυτό μου, κατανοῶ ὅχι μόνον ὅτι εἶμαι ἓνα πράγμα ἐλλιπὲς καὶ ἐξαρτημένο ἀπὸ κάτι ἄλλο, ἓνα πράγμα πού ποθεῖ ἀορίστως ὅλο καὶ μεγαλύτερα ἢ καλύτερα πράγματα, ἀλλὰ καὶ ὅτι ἐκεῖνος ἀπὸ τὸν ὁποῖον ἐξαρτῶμαι δὲν ἔχει μέσα του ὅλα αὐτὰ τὰ πλεονεκτήματα μονάχα ἀορίστως καὶ ἐν δυνάμει, ἀλλὰ ἀπείρως καὶ ἐν ἐνεργείᾳ, καὶ ἔτσι ὅτι εἶναι ὁ Θεός.⁷³ "Ὀλη ἡ ἰσχὺς τοῦ ἐπιχειρήματος ἔγκειται στὸ γεγονός ὅτι ἀναγνωρίζω [52] ὅτι δὲν γίνεται νὰ εἶναι ἡ φύση μου τέτοια πού εἶναι, δηλαδή νὰ ἔχω μέσα μου τὴν ἰδέα τοῦ Θεοῦ, παρὰ ἂν ὑπάρχει ἐπίσης ἀληθινὰ ὁ Θεός· ὁ ἴδιος ἐκεῖνος Θεός, λέγω, τοῦ ὁποίου ἡ ἰδέα εἶναι μέσα μου, τουτέστιν ὁ

ἐξαιρετικὰ μακρινή, μικροσκοπικὴ καὶ συγκεχυμένη, ἐνῶ ἐγώ, πού ἔχω λάβει περισσότερα ἀπὸ τὴ δημιουργία τοῦ Θεοῦ, εἶμαι περισσότερο εἰκόνα του. "Ὅμως δὲν ἐκλαμβάνω ἐδῶ τὴν εἰκόνα ὅπως ἐκλαμβάνεται κοινῶς, δηλαδή ὡς ἐκεῖνο πού εἶναι εἶδωλο καὶ ζωγραφιὰ κάτι ἄλλου, ἀλλὰ εὐρύτερα, ὡς ἐκεῖνο πού ἔχει μιὰ ὁμοιότητα μὲ κάτι ἄλλο. Γι' αὐτὸ μεταχειρίστηκα ἐκεῖνα τὰ λόγια στοὺς *Στοχασμούς*, ἐπειδὴ λέγεται σποράδην στὴ Γραφή ὅτι ἔχουμε κτιστεῖ κατ' εἰκόνα Θεοῦ».

73. Γιὰ τὸν Ντεκάρτ, μόνον ὁ Θεός εἶναι θετικά, ὀλόπλευρα καὶ ἀληθινὰ ἄπειρος. Τὰ πράγματα πού ἀπὸ μιὰ ὀρισμένη πλευρὰ μόνον δὲν ἔχουν πέρας (ὅπως ὁ ἀριθμὸς, τὸ μέγεθος, ἡ διαιρετότητα τῆς ὕλης, κτλ.) δὲν πρέπει νὰ λέγονται ἄπειρα (infinita, γαλλ. infinies) ἀλλὰ μᾶλλον ἀόριστα (indefinita, γαλλ. indéfinies). Βλ. *Πρωτὲς Ἀπαντήσεις* (ΑΤ, ΙΧ, 90). *Ἀρχὲς τῆς φιλοσοφίας*, Ι, 26-27.

ὁποῖος κατέχει ὅλες ἐκεῖνες τὶς τελειότητες πού δὲν τὶς καταλαβαίνω ἐγώ, ἀλλὰ μπορῶ κατὰ κάποιον τρόπο νὰ τὶς ἀγγίξω μὲ τὴ σκέψη, καὶ ὁ ὁποῖος δὲν ὑπόκειται σὲ κανένα ἀπολύτως ἐλάττωμα. Ἀπὸ τοῦτο καταφαίνεται ἐπαρκῶς ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι πλανερὸς, διότι εἶναι πρόδηλο μέσω τῆς φυσικῆς φώτισης ὅτι κάθε δόλος καὶ ἀπάτη ἐξαρτᾶται ἀπὸ κάποιο ἐλάττωμα.⁷⁴

Ἄλλὰ προτοῦ ἐξετάσω πιὸ ἐπισταμένα αὐτὸ τὸ σημεῖο, καὶ ἐρευνήσω συγχρόνως ἄλλες ἀλήθειες πού μποροῦν νὰ συναχθοῦν ἀπὸ αὐτό, θὰ ἤθελα νὰ σταθῶ γιὰ λίγο ἐδῶ στὴν ἐνατένιση ἐκείνου τοῦ Θεοῦ, νὰ σταθμίσω μέσα μου τὰ κατηγορήματά του, καὶ νὰ κοιτάξω, νὰ θαυμάσω, νὰ λατρέψω, ὅσο μπορεῖ νὰ ἀντέξει ὁ ὀφθαλμὸς τῆς ἐκθαμβῆς εὐφυΐας μου, τὸ κάλλος ἐκείνου τοῦ ἀπέραντου φωτός. Διότι, ὅπως πιστεύουμε διὰ τῆς πίστεως ὅτι ἡ ὑπέρτατη εὐδαιμονία τῆς ἄλλης ζωῆς δὲν συνίσταται παρὰ στὴν ἐνατένιση τοῦ θείου μεγαλείου, ἔτσι νιώθουμε ἀπὸ τώρα ὅτι αὐτὴ ἡ ἐνατένιση μπορεῖ νὰ μᾶς δώσει τὴ μέγιστη ἡδονή, ἂν καὶ πολὺ λιγότερο τέλεια, τὴν ὁποία εἴμαστε ἱκανοὶ νὰ δοκιμάσουμε στὴ ζωὴ τούτη.

74. «Εἶναι πρόδηλο μέσω τῆς φυσικῆς φώτισης ὅτι κάθε δόλος ἐξαρτᾶται ἀπὸ ἓνα ἐλάττωμα, ἐπειδὴ τὸ ὄν στὸ ὁποῖο δὲν ὑπάρχει καμιὰ ἀτέλεια δὲν μπορεῖ νὰ τείνει πρὸς τὸ μὴ ὄν, τουτέστιν νὰ ἔχει ὡς τέλος καὶ σκοπὸ του τὸ μὴ ὄν, ἢ τὸ μὴ ἀγαθόν, ἢ τὸ μὴ ἀληθές, διότι αὐτὰ τὰ τρία εἶναι τὸ ἴδιο. Εἶναι πρόδηλο ὅμως ὅτι σὲ κάθε δόλο ὑπάρχει ψεῦδος, τὸ δὲ ψεῦδος εἶναι κάτι μὴ ἀληθές, καὶ κατὰ συνέπεια εἶναι μὴ ὄν, καὶ μὴ ἀγαθόν», Πρὸς Κλερσελιέ, 23 Ἀπριλίου 1649 (AT, V, 357).

*Περὶ τῆς οὐσίας τῶν ὑλικῶν πραγμάτων, καὶ ξανά
περὶ τοῦ Θεοῦ, ὅτι ὑπάρχει.¹*

Ἀπομένουν πολλά πρὸς διερεύνηση γιὰ τὰ κατηγορήματα τοῦ Θεοῦ καὶ γιὰ τὴ φύση τοῦ ἑαυτοῦ μου, ἦτοι τοῦ πνεύματός μου, ἀλλὰ σὲ αὐτὰ τὰ ζητήματα θὰ ἐπανεέλθω ἴσως ἄλλοῦ. Τώρα (ἀφοῦ διαπίστωσα τί πρέπει νὰ ἀποφεύγει καὶ τί νὰ πράττει κανεὶς γιὰ νὰ φτάσει στὴν ἀλήθεια) ἐκεῖνο ποὺ φαίνεται νὰ ἐπείγει περισσότερο εἶναι νὰ προσπαθήσω νὰ ἐξέλθω ἀπὸ τὶς ἀμφιβολίες στὶς ὁποῖες ἔπεσα τὶς προηγούμενες μέρες καὶ νὰ δῶ ἂν μπορῶ νὰ μάθω κάτι βέβαιο γιὰ τὰ ὑλικά πράγματα.²

Πρὶν ὅμως ἐρευνήσω ἂν ὑπάρχουν τέτοια πράγματα ἔξω ἀπὸ μένα, ὀφείλω νὰ θεωρήσω τὶς ιδέες τους,

1. Ὁ ἀρχικὸς τίτλος ἦταν: *Περὶ τῆς οὐσίας τῶν ὑλικῶν πραγμάτων.*

2. Ἀφοῦ ἀποδείχθηκε ἡ ὑπαρξὴ τοῦ Θεοῦ καὶ λύθηκε τὸ πρόβλημα τῆς ἀλήθειας, μπορεῖ νὰ διερευνηθεῖ τώρα ἡ ὑπαρξὴ ἄλλων πραγμάτων πέραν τοῦ σκεπτόμενου ἐγὼ καὶ τοῦ Θεοῦ. Οἱ δύο τελευταῖοι *Στοχασμοὶ* θὰ ἀφιερωθοῦν στὰ ὑλικά πράγματα. Ὁ παρῶν ἐξετάζει τὴν οὐσία τους, δηλαδὴ ὅ,τι συλλαμβάνουμε σὲ αὐτὰ σαφῶς καὶ διακριτῶς. Συνάμα θὰ ἐξεταστοῦν οἱ μαθηματικὲς ἀλήθειες καὶ θὰ παρουσιαστεῖ μιὰ νέα ἀπόδειξη γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ Θεοῦ.

καθόσον εἶναι στή σκέψη μου, καὶ νὰ δῶ ποιές ἀπὸ αὐτές εἶναι διακριτὲς καὶ ποιές συγκεχυμένες.³

Φαντάζομαι μὲ διακριτὸ τρόπο τὴν ποσότητα* τὴν ὁποία οἱ Φιλόσοφοι ὀνομάζουν κοινῶς συνεχὴ, ἤτοι τὴν ἔκταση σὲ μῆκος, πλάτος καὶ βάθος αὐτῆς τῆς ποσότητας, ἢ μᾶλλον τοῦ ποσοτικοῦ πράγματος· ἀπαριθμῶ σὲ αὐτὴ διάφορα μέρη· ἀποδίδω σὲ αὐτὰ τὰ μέρη κάθε εἴδους μεγέθη, σχήματα, θέσεις καὶ τοπικὲς κινήσεις, καὶ σὲ αὐτὲς τὶς κινήσεις κάθε εἴδους διάρκειαι.

Ἐντελῶς γνωστὰ καὶ προφανῆ ὅμως δὲν μοῦ εἶναι μονάχα αὐτὰ, ἰδωμένα ἐν γένει, ἀλλὰ ἐκτὸς αὐτῶν ἀντιλαμβάνομαι μὲσω τῆς παρατήρησης ἀναρίθμητα ἐπιμέρους πράγματα γιὰ τὰ σχήματα, τὸν ἀριθμὸ, τὴν κίνηση, κ.τ.ό., ἢ ἀλήθεια τῶν ὁποίων εἶναι τόσο προφανῆς καὶ σύμφωνη μὲ τὴ φύση μου ὥστε, ὅταν τὰ ἀνα- [64] καλύπτω γιὰ πρώτη φορά, δὲν φαίνεται τόσο νὰ μαθαίνω κάτι καινούργιο ὅσο νὰ ξαναθυμᾶμαι κάτι ποὺ ἤξερα ἤδη ἀπὸ πρὶν. Σὰν νὰ ἐπισημαίνω γιὰ πρώτη φορά κάτι ποὺ ἦταν ἤδη μέσα μου, ὅσο καὶ ἂν δὲν εἶχα στρέφει προηγουμένως τὸ βλέμμα τοῦ πνεύματός μου πρὸς αὐτό.⁴

Ἐκεῖνο δὲ ποὺ νομίζω ὅτι πρέπει νὰ θεωρηθεῖ πρωτίστως ἐδῶ εἶναι ὅτι ἀνακαλύπτω μέσα μου ἀναρίθμη-

3. Ἐφαρμόζεται ἐδῶ ὁ κανόνας ποὺ διατυπώθηκε στὸ τέλος τοῦ προηγούμενου *Στοχασμοῦ*: ὅτι, γιὰ νὰ φτάσουμε στὴν ἀλήθεια, πρέπει νὰ διαχωρίζουμε ἐπιμελῶς ὅ,τι συλλαμβάνουμε σαφῶς καὶ διακριτῶς ἀπὸ ὅ,τι συλλαμβάνουμε μὲ ἀσάφεια καὶ σύγχυση.

4. Νύξη στὴν πλατωνικὴ θεωρία τῆς ἀνάμνησης. Πρβλ. *Φαίδων*, 72e· *Μένων*, 82a-85b.

τες ιδέες όρισμένων πραγμάτων για τὰ όποια δέν μπο-
 ρῶ νὰ πῶ ότι δέν εἶναι τίποτα, ἀκόμα ἴσως καὶ ἂν δέν
 ὑπάρχουν πουθενὰ ἔξω ἀπὸ μένα· καὶ παρότι τὶς σκέ-
 φτομαι τρόπον τινὰ κατὰ προαίρεση, ὥστόσο δέν πλά-
 θονται ἀπὸ μένα, ἀλλὰ ἔχουν τὶς δικές τους ἀληθεῖς καὶ
 ἀμετάβλητες φύσεις. "Όπως, παραδείγματος χάριν, ὅ-
 ταν φαντάζομαι ἓνα τρίγωνο: ἀκόμα ἴσως καὶ ἂν δέν
 ὑπάρχει, οὔτε ὑπῆρξε ποτέ, πουθενὰ ἔξω ἀπὸ τὴ σκέψη
 μου τέτοιο σχῆμα, ὥστόσο ὑπάρχει σίγουρα μιὰ καθο-
 ρισμένη φύση, οὐσία ἢ μορφή του, ἀμετάβλητη καὶ
 αἰώνια, ἢ όποια δέν πλάστηκε ἀπὸ μένα, οὔτε ἐξαρτᾶ-
 ται ἀπὸ τὸ πνεῦμα μου. Τοῦτο καταφαίνεται ἀπὸ τὸ
 γεγονός ότι μποροῦν νὰ ἀποδειχθοῦν ποικίλες ιδιότη-
 τες αὐτοῦ τοῦ τριγώνου, ὅπως ότι οἱ τρεῖς γωνίες του
 ἰσοῦνται μὲ δύο ὀρθές, ότι ἡ μεγαλύτερη γωνία βρίσκε-
 ται ἀπέναντι στὴ μεγαλύτερη πλευρά, καὶ ἄλλες παρό-
 μοιες, τὶς όποίες, εἴτε τὸ θέλω εἴτε ὄχι, ἀναγνωρίζω
 τώρα σαφῶς, ὅσο καὶ ἂν δέν τὶς σκέφτηκα καθόλου
 προηγουμένως, ὅταν φαντάστηκα τὸ τρίγωνο· καὶ ἐπο-
 μένως δέν ἔχουν πλαστεῖ ἀπὸ μένα.⁵

Οὔτε ἄπτεται τοῦ ζητήματος ἂν πῶ ότι ἡ ἰδέα τοῦ
 τριγώνου ἐπεισήχθη τάχα ἐντός μου ἀπὸ ἐξωτερικὰ
 πράγματα μέσω τῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων, ἐπειδὴ δη-
 λαδῆ εἶδα ἄλλοτε σώματα τριγωνικοῦ σχήματος· διότι
 μπορῶ νὰ ἐπινοήσω ἀναρίθμητα ἄλλα σχήματα για τὰ
 όποια δέν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει καμιὰ ὑποψία ότι ὑπέπε-
 σαν ποτέ στὶς αἰσθήσεις μου, καὶ ὥστόσο μπορῶ νὰ
 [65] ἀποδείξω ποικίλες ιδιότητές τους, ὅπως ἀκριβῶς κά-

5. Βλ. *Συνομιλία μὲ τὸν Μπούρμαν* (ΑΤ, V, 160).

νω και στην περίπτωση του τριγώνου. Και ασφαλώς αυτές οι ιδιότητες είναι όλες αληθείς, εφόσον τις γνωρίζω σαφώς, και άρα είναι κάτι, και όχι καθαρό μηδέν· διότι καταφαίνεται πώς καθετί αληθές είναι κάτι· και έχει αποδειχθεί ήδη ότι όλα όσα γνωρίζω σαφώς είναι αληθή.⁶ Μά ακόμα και να μὴν τὸ εἶχα ἀποδείξει αὐτό, παρὰ ταῦτα ἡ φύση τοῦ πνεύματός μου εἶναι τέτοια ὥστε δὲν θὰ μποροῦσα νὰ μὴν τοὺς δίνω τὴ συγκατάθεσή μου, γιὰ ὅσο χρόνο ἔστω τις ἀντιλαμβάνομαι σαφῶς· και θυμάμαι ὅτι πάντοτε, ακόμα και πρίν, πού ἤμουν στὸν μέγιστο βαθμὸ προσκολλημένος στὰ ἀντι-

6. Ὁ Ντεκάρτ διατυπώνει ἐδῶ ἓνα βασικὸ φιλοσοφικὸ τοῦ ἀξιώμα: ὅ,τι γνωρίζω σαφῶς και διακριτῶς, εἶναι ἀληθές, και ὅ,τι εἶναι ἀληθές, εἶναι κάτι, ἐννοεῖται: κάτι πραγματικὸ. (Τὸ πρῶτο σκέλος αὐτοῦ τοῦ ἀξιώματος, ὅτι καθετί σαφές και διακριτὸ εἶναι ἀληθές, διατυπώθηκε ἤδη στὴν ἀρχὴ τοῦ Τρίτου Στοχασμοῦ, AT, VII, 35· IX 27.) Τοῦτο σημαίνει ὅτι, ἂν μιὰ ἰδέα εἶναι σαφής και διακριτή, εἶναι ἀληθής, ἂν εἶναι ἀληθής, προέρχεται ἀπὸ ἓνα πράγμα, ἂν προέρχεται ἀπὸ ἓνα πράγμα, τὸ πράγμα αὐτὸ ὑπάρχει πραγματικά. Ὁ Ντεκάρτ ὅμως δὲν εἶναι πάντοτε συνεπής ἐν προκειμένῳ· ἀλλοῦ ταυτίζει σχεδὸν ὡμὰ τὸ ἀληθές και τὸ πραγματικὸ, ἐνῶ ἀλλοῦ εἶναι πολὺ πιὸ ἐπιφυλακτικὸς, ἀμβλύνοντας και ἐξειδικεύοντας τὴ θέση του. Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ παρακάτω χωρίο: «Βλέπω ὅτι σφάλλουν εὐκολότατα πάνω σὲ ὅσα ἔχω γράψει, διότι ἡ ἀλήθεια εἶναι ἀδιείρητη, και ἔτσι τὸ παραμικρὸ τὸ ὁποῖο ἀφαιροῦν ἢ προσθέτουν τὴν παραποιεῖ. Παραδείγματος χάριν, μοῦ γράφετε σὰν δικό μου ἀξίωμα πὼς ὅ,τι συλλαμβάνουμε σαφῶς, εἶναι ἢ ὑπάρχει, τὸ ὁποῖο δὲν εἶναι καθόλου δικό μου. Ἐκεῖνο πού λέω ἐγὼ εἶναι ὅτι αὐτὸ πού ἀντιλαμβανόμαστε σαφῶς εἶναι ἀληθές, και ἔτσι ὑπάρχει ἂν ἀντιλαμβανόμαστε ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ μὴν ὑπάρχει, ἢ μπορεῖ νὰ ὑπάρχει ἂν ἀντιλαμβανόμαστε ὅτι ἡ ὑπαρξὴ του εἶναι δυνατή», Πρὸς Μερσέν, Μάρτιος 1642 (AT, III, 544).

κείμενα τῶν αἰσθήσεων, ἐξελάμβανα τὶς ἀλήθειες αὐτοῦ τοῦ εἴδους, δηλαδή ὅσες ἀναγνώριζα σαφῶς γιὰ τὰ σχήματα, τοὺς ἀριθμούς, καὶ ὅσα ἄλλα ἀνήκουν στὴν Ἀριθμητική, τὴ Γεωμετρία, ἢ ἐν γένει στὰ καθαρὰ καὶ ἀφρημένα Μαθηματικά,⁷ ὡς τὶς πιὸ βέβαιες ἀπὸ ὅλες.

Τώρα ὅμως, ἂν τὸ γεγονός καὶ μόνο ὅτι μπορῶ νὰ ἐξαγάγω ἀπὸ τὴ σκέψη μου τὴν ἰδέα κάποιου πράγματος συνεπάγεται ὅτι τοῦ ἀνήκουν ἀληθινὰ ὅλα ὅσα ἀντιλαμβάνομαι σαφῶς καὶ διακριτῶς ὅτι τοῦ ἀνήκουν,⁸ τότε δὲν μπορῶ ἄραγε νὰ συναγάγω ἐπίσης ἀπὸ ἐδῶ ἓνα ἐπιχείρημα ποὺ νὰ τεκμηριώνει τὴν ὑπαρξὴ τοῦ Θεοῦ;⁹ Ἀσφαλῶς, ἢ ἰδέα του, δηλαδή ἢ ἰδέα ἐνὸς ὕψιστα τελείου ὄντος, δὲν βρίσκεται μέσα μου λιγότερο ἀπὸ τὴν ἰδέα ὁποιουδήποτε σχήματος ἢ ἀριθμοῦ· καὶ κατανοῶ τόσο σαφῶς καὶ διακριτῶς ὅτι ἀνήκει στὴ φύση του νὰ

7. Τὰ καθαρὰ Μαθηματικὰ συλλαμβάνονται κατ' ἀντιδιαστολὴ πρὸς τὰ μεικτά, τὰ ὁποῖα ὀνομάζονται ἔτσι ἐπειδὴ βρίσκονται μεταξὺ τῶν καθαρῶν Μαθηματικῶν καὶ τῆς Φυσικῆς ἐπιστήμης. Στὰ καθαρὰ Μαθηματικὰ ἀνήκουν ἡ ἀριθμητική, ἡ ἄλγεβρα καὶ ἡ γεωμετρία, ἐνῶ στὰ μεικτά, ἡ ἀστρονομία, ἡ μηχανικὴ, ἡ μουσικὴ καὶ ἡ ὀπτική.

8. Πρβλ. *Λόγοι...*, Ὁρισμὸς IX.

9. Ἀπὸ τοῦτο τὸ σημεῖο καὶ κάτω ἀναπτύσσεται τὸ τρίτο καὶ τελευταῖο ἐπιχείρημα ὑπὲρ τῆς ὑπαρξῆς τοῦ Θεοῦ, τὸ ὁποῖο ἔχει καθιερωθεῖ νὰ ὀνομάζεται ὀντολογικό. Πρβλ. *Λόγοι...*, Πρόταση I· *Ἀρχὲς τῆς φιλοσοφίας*, I, 14-15. Γιὰ πρώτη φορὰ διατυπώθηκε ἀπὸ τὸν Ἀνσελμο (*Proslogion*, κεφ. II), ἐνῶ εἶχε ἀνασκευαστεῖ ἤδη ἀπὸ τὸν Ἀκινάτη (*Summa theologiae*, Ia, Ἐρώτημα 2, Ἄρθρο 1· *Summa contra gentiles*, I, κεφ. 10). Ὁ Ντεκάρτ ἀναλύει τὴν ἰδιαιτερότητα τῆς δικῆς του διατύπωσης στὶς *Πρῶτες Ἀπαντήσεις* (AT, VI, 115-120· IX, 91-94).

υπάρχει πάντα, όσο ότι καθετί τὸ ὁποῖο ἀποδεικνύω για κάποιο σχῆμα ἢ ἀριθμὸ ἀνήκει ἐπίσης στὴ φύση ἐκείνου τοῦ σχήματος ἢ τοῦ ἀριθμοῦ. Ἐπομένως, ἀκόμα καὶ νὰ μὴν ἀληθεύουν ὅλα ὅσα στοχάστηκα παραπάνω τοῦτες τὶς μέρες, ἡ ὑπαρξὴ τοῦ Θεοῦ θὰ πρέπει νὰ ἔχει για μένα τὸν ἴδιο τουλάχιστον βαθμὸ βεβαιότητας ποὺ εἶχαν μέχρι σήμερα οἱ Μαθηματικὲς ἀλήθειες. [66]

Ἀσφαλῶς τοῦτο δὲν εἶναι ἐκ πρώτης ὄψεως ἐντελῶς διαυγές, ἀλλὰ ἔχει κάποια ὄψη σοφίσματος. Πράγματι, καθὼς εἶμαι συνηθισμένος νὰ διακρίνω σὲ ὅλα τὰ ἄλλα πράγματα τὴν ὑπαρξὴ ἀπὸ τὴν οὐσία, πείθομαι εὐκόλα ὅτι ἡ ὑπαρξὴ μπορεῖ ἐπίσης νὰ διαχωριστεῖ ἀπὸ τὴν οὐσία τοῦ Θεοῦ, καὶ ἔτσι νὰ σκεφτῶ τὸν Θεὸ ὡς μὴ ὑπαρκτό. Ἀλλά, παρατηρώντας πιὸ ἐπισταμένα, γίνεται πρόδηλο ὅτι ἡ ὑπαρξὴ δὲν μπορεῖ νὰ διαχωριστεῖ ἀπὸ τὴν οὐσία τοῦ Θεοῦ περισσότερο ἀπὸ ὅσο μπορεῖ νὰ διαχωριστεῖ ἀπὸ τὴν οὐσία τοῦ τριγώνου ὅτι τὸ μέγεθος τῶν τριῶν γωνιῶν του ἰσοῦται μὲ δύο ὀρθές, ἢ ἀπὸ τὴν ἰδέα τοῦ βουνοῦ ἢ ἰδέα τῆς πλαγιάς. Ὡστε δὲν ἀπάδει λιγότερο νὰ σκεπτόμαστε ἕναν Θεὸ (τουτέστιν ἕνα ὑψιστα τέλειο ὄν) χωρὶς ὑπαρξὴ (τουτέστιν χωρὶς κάποια τελειότητα) ἀπὸ τὸ νὰ σκεπτόμαστε ἕνα βουνὸ χωρὶς πλαγιές.¹⁰

Ἐντούτοις, δὲν μπορῶ μὲν νὰ σκεφτῶ τὸν Θεὸ παρὰ ὡς ὑπαρκτό, ὅπως δὲν μπορῶ νὰ σκεφτῶ καὶ τὸ βουνὸ χωρὶς τὴν πλαγιά, μὰ, ὅπως τὸ γεγονὸς ὅτι σκέπτομαι τὸ βουνὸ μαζὶ μὲ τὴν πλαγιά δὲν συνεπάγεται ὅτι ὑπάρχει στὸν κόσμον κάποιο βουνό, ἔτσι καὶ τὸ γεγονὸς

10. Πρβλ. *Λόγοι...*, Ἀξίωμα Χ.

ὅτι σκέπτομαι τὸν Θεὸ ὡς ὑπαρκτὸ δὲν φαίνεται νὰ συνεπάγεται ὅτι ὁ Θεὸς ὑπάρχει: διότι ἡ σκέψη μου δὲν ἐπιβάλλει καμιὰ ἀναγκαιότητα στὰ πράγματα καί, ὅπως ἀκριβῶς μπορῶ νὰ φανταστῶ ἓνα φτερωτὸ ἄλογο, καίτοι κανένα ἄλογο δὲν ἔχει φτερά, ἔτσι ἴσως νὰ μπορῶ ἐπίσης νὰ ἐπισυνάψω τὴν ὑπαρξὴ στὸν Θεό, παρότι δὲν ὑπάρχει κανένας Θεός.

Μὰ ὄχι! Ἐδῶ κρύβεται τὸ σόφισμα. Τὸ γεγονός ὅτι δὲν μπορῶ νὰ σκεφτῶ τὸ βουνὸ παρὰ μαζὶ μὲ τὴν πλαγιά δὲν συνεπάγεται ὅτι ὑπάρχει κάπου ἓνα βουνὸ καὶ [67] μιὰ πλαγιά, ἀλλὰ μονάχα ὅτι τὸ βουνὸ καὶ ἡ πλαγιά, εἴτε ὑπάρχουν εἴτε ὄχι, δὲν μποροῦν νὰ διαχωριστοῦν τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο. Μὰ τὸ γεγονός ὅτι δὲν μπορῶ νὰ σκεφτῶ τὸν Θεὸ παρὰ ὡς ὑπαρκτὸ συνεπάγεται ὅτι ἡ ὑπαρξὴ εἶναι ἀδιαχώριστη ἀπὸ τὸν Θεό, καὶ ἐπομένως ὅτι αὐτὸς ὑπάρχει ἀληθινά· ὄχι ἐπειδὴ αὐτὸ γίνεται ἀπὸ τὴ σκέψη μου, ἢ ἐπειδὴ ἡ σκέψη μου ἐπιβάλλει στὰ πράγματα κάποια ἀναγκαιότητα, ἀλλὰ ἐπειδὴ ἀντιθέτως ἡ ἀναγκαιότητα τοῦ ἴδιου τοῦ πράγματος, δηλαδή ἡ ὑπαρξὴ τοῦ Θεοῦ, μὲ καθορίζει νὰ σκέπτομαι ἔτσι. Πράγματι, δὲν ἔχω τὸ ἐλεύθερο νὰ σκέπτομαι ἓναν Θεὸ δίχως ὑπαρξὴ (τουτέστιν ἓνα ὑψιστα τέλειον ὄν δίχως μιὰ ὑψιστὴ τελειότητα) ὅπως ἔχω τὸ ἐλεύθερο νὰ φαντάζομαι ἓνα ἄλογο μὲ φτερά ἢ χωρὶς φτερά.

Ἐπίσης, δὲν πρέπει νὰ εἰπωθεῖ ἐδῶ ὅτι εἶναι μὲν ἀναγκαῖο νὰ θέσω τὸν Θεὸ ὡς ὑπαρκτό, ἀφοῦ ἔθεσα ὅτι κατέχει ὅλες τὶς τελειότητες, καὶ ἐφόσον ἡ ὑπαρξὴ εἶναι μία ἀπὸ αὐτές, ἀλλὰ ἡ πρώτη θέση δὲν ἦταν ἀναγκαῖα· ὅπως δὲν εἶναι ἀναγκαῖο νὰ νομίζω ὅτι ὅλα τὰ τετράπλευρα σχήματα ἐγγράφονται στὸν κύκλο, ἀλλά,

τεθέντος ὅτι τὸ νομίζω, θὰ εἶναι ἀναγκαῖο νὰ ὁμολογήσω ὅτι ὁ ρόμβος μπορεῖ νὰ ἐγγραφεῖ στὸν κύκλο, τὸ ὁποῖο ὡστόσο εἶναι ἐμφανῶς ψευδές.¹¹ Διότι, ἂν καὶ δὲν εἶναι ἀναγκαῖο νὰ ὀδηγηθῶ ποτὲ σὲ κάποια σκέψη γιὰ τὸν Θεό, ὡστόσο, ὅποτε θέλω νὰ σκεφτῶ ἓνα πρῶτο καὶ ὕψιστο ὄν, καὶ νὰ ἀνασύρω τὴν ἰδέα του ἀπὸ τὸν θησαυρὸ

11. «Καὶ δὲν πρέπει νὰ εἰπωθεῖ ἐδῶ ὅτι εἶναι ἀληθινὰ ἀναγκαῖο νὰ ὁμολογήσω ὅτι ὁ Θεὸς ὑπάρχει, ἀφοῦ ὑπέθεσα ὅτι κατέχει ὅλες τὶς τελειότητες, καὶ ἐφόσον ἡ ὑπαρξὴ εἶναι μία ἀπὸ αὐτές, ἀλλὰ ὅτι στὴν πραγματικότητα ἡ πρώτη ὑπόθεσή μου δὲν ἦταν ἀναγκαία...» Τὸ ὄντολογικὸ ἐπιχείρημα στηρίζεται στὸ γεγονός ὅτι ἡ ὑπαρξὴ ἀνήκει στὴν οὐσία τοῦ Θεοῦ, ἀπὸ ὅπου συνάγεται ὅτι ὁ Θεὸς ὑπάρχει πραγματικά. Τοῦτο ἐκφράζεται ὑπὸ μορφή συλλογισμοῦ ὡς ἐξῆς: ὁ Θεὸς κατέχει ὅλες τὶς τελειότητες· ἡ ὑπαρξὴ εἶναι μιὰ τελειότητα· ἄρα ὁ Θεὸς ὑπάρχει. Αὐτὸς ὁ συλλογισμὸς ὅμως θὰ μπορούσε νὰ προσβληθεῖ μέσω τῆς ἀμφισβήτησης τῆς πρώτης πρότασης, θὰ μπορούσε δηλαδὴ νὰ υποστηρίξει κανεὶς ὅτι δὲν εἶναι ἀναγκαῖο ὅτι ὁ Θεὸς κατέχει ὅλες τὶς τελειότητες, ὅποτε ὀλόκληρο τὸ ἐπιχείρημα θὰ ἦταν αἰόλο καὶ τὸ συμπέρασμα λανθασμένο. Γιὰ νὰ φωτιστεῖ αὐτὴ ἡ δυσκολία, ὁ Ντεκάρτ φέρνει τὸ παράδειγμα τοῦ ρόμβου. "Ἄν θέσω ὅτι ὅλα τὰ τετράπλευρα μποροῦν νὰ ἐγγραφοῦν στὸν κύκλο, τότε εἶμαι ὑποχρεωμένος νὰ κάνω τὸν ἐξῆς συλλογισμό: ὅλα τὰ τετράπλευρα μποροῦν νὰ ἐγγραφοῦν στὸν κύκλο· ὁ ρόμβος εἶναι τετράπλευρο· ἄρα ὁ ρόμβος μπορεῖ νὰ ἐγγραφεῖ στὸν κύκλο. Τὸ συμπέρασμα ὅμως εἶναι λανθασμένο, καὶ τοῦτο ἐπειδὴ ἡ μεῖζων προκείμενη ἦταν στὴν πραγματικότητα ἐσφαλμένη. Εἶναι λοιπὸν ἀναγκαῖο νὰ καταδειχθεῖ ὅτι δὲν συμβαίνει κάτι ἀνάλογο καὶ μὲ τὸ ὄντολογικὸ ἐπιχείρημα, δηλαδὴ ὅτι ἡ «πρῶτη ὑπόθεση» δὲν εἶναι αὐθαίρετη ἀλλὰ λογικὰ ἀναγκαία. Τοῦτο σημαίνει ὅτι πρέπει νὰ καταδειχθεῖ ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι ὄντως ἓνα ὄν πού κατέχει ὅλες ἀπολύτως τὶς τελειότητες.

τοῦ πνεύματός μου, εἶναι ἀναγκαῖο νὰ τοῦ ἀποδώσω ὅλες τὶς τελειότητες, ὅσο καὶ ἂν δὲν τὶς ἀπαριθμῶ τότε ὅλες, οὔτε τὶς παρατηρῶ μία πρὸς μία· ἀναγκαιότητα πὸν ἐπαρκεῖ αὐτόχρημα ὥστε ἀργότερα, ὅταν διαπιστώσω ὅτι ἡ ὑπαρξὴ εἶναι τελειότητα, νὰ συμπεράνω ὀρθὰ ὅτι τὸ πρῶτο καὶ ὑψιστο ὄν ὑπάρχει. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, δὲν εἶναι ἀναγκαῖο νὰ φανταστῶ ποτὲ ἓνα τρίγωνο, ἀλλὰ, ὅποτε θέλω νὰ θεωρήσω ἓνα εὐθύγραμμο σχῆμα μὲ τρεῖς μονάχα γωνίες, εἶναι ἀναγκαῖο νὰ τοῦ

[68] προσδώσω ὅλα ἐκεῖνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα συνάγεται ὀρθὰ ὅτι οἱ τρεῖς γωνίες του δὲν εἶναι μεγαλύτερες ἀπὸ δύο ὀρθές, ὅσο καὶ ἂν δὲν παρατηρῶ τότε αὐτὸ ἀκριβῶς. Ἐνῶ, ὅταν ἐξετάζω ποιά σχήματα ἐγγράφονται στὸν κύκλο, δὲν εἶναι καθόλου ἀναγκαῖο νὰ νομίζω ὅτι ὅλα τὰ τετράπλευρα σχήματα συγκαταλέγονται σὲ αὐτά· καὶ μάλιστα δὲν μπορῶ κἄν νὰ ἰσχυριστῶ κάτι τέτοιο, γιὰ ὅσο διάστημα δὲν θέλω νὰ δεχτῶ τίποτα τὸ ὁποῖο νὰ μὴν κατανοῶ σαφῶς καὶ διακριτῶς. Ἐπομένως ὑπάρχει μεγάλη διαφορὰ μεταξὺ τῶν ψευδῶν θέσεων αὐτοῦ τοῦ εἶδους καὶ τῶν ἀληθινῶν ἰδεῶν οἱ ὁποῖες μοῦ εἶναι ἔμφυτες, πρώτη καὶ κύρια τῶν ὁποίων εἶναι ἡ ἰδέα τοῦ Θεοῦ. Διότι κατανοῶ πολλαχῶς ὅτι αὐτὴ ἡ ἰδέα δὲν εἶναι κάτι πλασματικὸ πὸν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴ σκέψη μου, ἀλλὰ εἰκόνα μιᾶς ἀληθοῦς καὶ ἀμετάβλητης φύσης: ἐν πρώτοις ἐπειδὴ, ἐκτὸς τοῦ Θεοῦ, δὲν μπορῶ νὰ σκεφτῶ τίποτα ἄλλο στὴν οὐσία τοῦ ὁποίου νὰ ἀνήκει ἡ ὑπαρξὴ· ἔπειτα, ἐπειδὴ δὲν μπορῶ νὰ νοήσω δύο ἢ περισσότερους τέτοιους Θεούς, καὶ βλέπω ξεκάθαρα ὅτι, τεθέντος ὅτι ὑπάρχει τώρα ἓνας Θεός, εἶναι ἀναγκαῖο νὰ ὑπῆρχε ἀνέκαθεν καὶ νὰ παραμένει

ἔσαι.¹² καί, τέλος, ἐπειδὴ ἀντιλαμβάνομαι πολλά ἄλλα πράγματα στὸν Θεὸ ἀπὸ τὰ ὁποῖα δὲν μπορῶ νὰ ἀφαιρέσω ἢ νὰ μεταβάλω τίποτα.

Ἄλλὰ ὅποιον ἀποδεικτικὸ λόγος καὶ νὰ χρησιμοποιήσω τελικά, καταλήγω πάντοτε στὸ γεγονός ὅτι μόνο ὅσα ἀντιλαμβάνομαι σαφῶς καὶ διακριτῶς μὲ πείθουν ἐντελῶς. Ἀπὸ ὅσα δὲ ἀντιλαμβάνομαι ἔτσι, ἂν καὶ ὀρισμένα εἶναι προφανῆ στὸν καθένα, ἐνῶ ἄλλα δὲν ἀποκαλύπτονται παρὰ σὲ ὅσους τὰ κατοπτρεύουν ἀπὸ κοντὰ καὶ τὰ διερευνοῦν ἐπισταμένα, ὥστόσο, ἅπαξ καὶ ἀνακαλυφθοῦν τοῦτα, δὲν θεωροῦνται λιγότερο βέβαια ἀπὸ ἐκεῖνα. Παραδείγματος χάριν, παρότι στὸ ὀρθογώνιο τρίγωνο τὸ γεγονός ὅτι τὸ τετράγωνο τῆς βάσης [69] ἰσοῦται μὲ τὸ τετράγωνο τῶν δύο ἄλλων πλευρῶν δὲν φανερώνεται τόσο εὐκόλα ὅσο τὸ γεγονός ὅτι ἡ βάση βρίσκεται ἀπέναντι στὴ μεγαλύτερη γωνία, ὥστόσο, ἅπαξ καὶ ἔγινε αὐτὸ φανερό, δὲν πιστεύεται λιγότερο. Ἀναφορικὰ ὅμως μὲ τὸν Θεό, ἂν δὲν κατακλυζόμουν ἀπὸ προκαταλήψεις καὶ οἱ εἰκόνες τῶν αἰσθητῶν πραγμάτων δὲν πολιορκοῦσαν ἀπὸ παντοῦ τὴ σκέψη μου, δὲν θὰ ἀναγνώριζα τίποτα γρηγορότερα ἢ εὐκολότερα ἀπὸ αὐτόν. Διότι τί εἶναι ἐξ ἑαυτοῦ ἐμφανέστερο ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ὑπάρχει τὸ ὕψιστο ὄν, ἢ ὅτι ὁ Θεός, τὸ μόνο πράγμα στὴν οὐσία τοῦ ὁποῖου ἀνήκει ἡ ὕπαρξις, ὑπάρχει;¹³

Καὶ παρότι χρειάστηκε προσεκτικὴ θεώρηση γιὰ νὰ

12. Βλ. *Συνομιλία μὲ τὸν Μπούριαν* (ΑΤ, V, 161).

13. «Διότι ὑπάρχει τίποτα ἀφ' ἑαυτοῦ σαφέστερο καὶ προδηλότερο ἀπὸ τὴ σκέψη ὅτι ὑπάρχει ἓνας Θεός, δηλαδή ἓνα ὕψιστο καὶ

ἀντιληφθῶ αὐτὴ τὴν ἀλήθεια, τώρα ὄχι μόνο εἶμαι τόσο βέβαιος γι' αὐτὴν ὅσο γιὰ ὅλα τὰ ἄλλα ποὺ φαίνονται βεβαιότατα, ἀλλὰ διαπιστώνω ἐπιπλέον ὅτι καὶ ἡ βεβαιότητα τῶν ἄλλων πραγμάτων ἐξαρτᾶται τόσο πολὺ ἀπὸ αὐτὴν, ὥστε νὰ μὴν μποροῦμε νὰ μάθουμε τίποτα τέλεια χωρὶς αὐτὴν.¹⁴

Πράγματι, ἂν καὶ ἡ φύση μου εἶναι τέτοια ὥστε, ὅσο ἀντιλαμβάνομαι κάτι ἐξαιρετικὰ σαφῶς καὶ διακριτῶς, δὲν μπορῶ νὰ μὴν πιστεύω ὅτι ἀληθεύει, ὡστόσο εἶναι ἐπίσης τέτοια ὥστε δὲν μπορῶ νὰ ἔχω τὸ βλέμμα τοῦ πνεύματός μου προσηλωμένο στὸ ἴδιο πάντοτε πράγμα προκειμένου νὰ τὸ ἀντιλαμβάνομαι σαφῶς, καὶ συχνὰ ἐπανερχονται ἀναμνήσεις προηγούμενων κρίσεων. Ἔτσι, ὅταν δὲν προσέχω πλέον τοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους ἔκρινα κάτι, μπορεῖ νὰ παρουσιαστοῦν ἄλλοι ποὺ θὰ μὲ ἔκαναν εὐκόλα νὰ ἀλλάξω γνώμη, ἂν ἀγνοῦσα τὸν Θεό· καὶ ἔτσι δὲν θὰ εἶχα ποτὲ ἀληθὴ καὶ βέβαιη ἐπιστήμη γιὰ ἓνα πράγμα, ἀλλὰ μονάχα ἄστατες καὶ εὐμετάβλητες γνώμες.¹⁵ Παραδείγματος χάριν, ὅταν θεωρῶ τὴ φύση τοῦ τριγώνου, μοῦ φανερώνεται μὲν

τέλειο ὃν ποὺ εἶναι τὸ μόνο στὴν ἰδέα τοῦ ὁποίου περιλαμβάνεται ἡ ἀναγκαία ἢ αἰώνια ὕπαρξη, καὶ τὸ ὁποῖο συνεπῶς ὑπάρχει;»

14. Πρβλ. *Ἀρχές τῆς φιλοσοφίας*, I, 13. Ἀπὸ ἐδῶ ἕως τὸ τέλος τοῦ παρόντος *Στοχασμοῦ*, ὁ Ντεκάρτ καταγίνεται μὲ τὸ νὰ δείξει ὅτι ἀκόμα καὶ ἡ γνώση τῶν μαθηματικῶν ἀληθειῶν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴ γνώση τῆς ὕπαρξης τοῦ Θεοῦ. "Ἐνας ἄθεος μαθηματικὸς δὲν θὰ μποροῦσε ποτὲ νὰ εἶναι σίγουρος γιὰ τὶς ἀλήθειες τῆς ἐπιστήμης του, βλ. *Λεύτερες Ἀπαντήσεις* (ΑΤ, VII, 141· IX, 111). *Ἐκτες Ἀπαντήσεις*, ἀρ. 4 (ΑΤ, VII, 428· IX, 230).

15. Πρβλ. *Ἀρχές τῆς φιλοσοφίας*, I, 13.

ἐναργέστατα, ἔχοντας ἐντρυφήσει στίς ἀρχές τῆς Γεωμετρίας, ὅτι οἱ τρεῖς γωνίες του ἰσοῦνται μὲ δύο ὀρθές καί, ὅσο προσέχω τὴν ἀπόδειξη τοῦ θεωρήματος τούτου, δὲν μπορῶ νὰ πιστέψω ὅτι δὲν ἀληθεύει· ἀλλὰ [70] μόλις ἀποστρέψω τὸν ὀφθαλμὸ τοῦ πνεύματός μου ἀπὸ αὐτήν, ὅσο καὶ ἂν θυμᾶμαι ἀκόμα ὅτι τὸ εἶχα καταλάβει σαφέστατα, μπορῶ εὐκόλα νὰ ἀμφιβάλλω γιὰ τὴν ἀλήθεια του, ἂν ἀγνοῶ τὸν Θεό. Πράγματι, μπορῶ νὰ πειστῶ ὅτι φτειάχτηκα ἔτσι ἀπὸ τὴ φύση ὥστε νὰ σφάλω ἐνίοτε ἀκόμα καὶ σὲ ὅσα νομίζω ὅτι ἀντιλαμβάνομαι ἐναργέστατα, κυρίως ὅταν θυμᾶμαι ὅτι συχνὰ ἐξέλαβα πολλὰ πράγματα ὡς ἀληθῆ καὶ βέβαια, γιὰ τὰ ὁποῖα ἔκρινα κατόπιν, ὀδηγημένος ἀπὸ ἄλλους συλλογισμούς, ὅτι ἦταν ψευδῆ.

Τώρα ὅμως ἔχω ἀντιληφθεῖ ὅτι ὑπάρχει Θεός, καὶ ἔχω κατανοήσει συγχρόνως ὅτι ὅλα τὰ ἄλλα ἐξαρτῶνται ἀπὸ αὐτόν, ὅτι δὲν εἶναι πλανερὸς, καὶ ὅτι ἀπὸ αὐτὸ συνάγεται ὅτι ὅλα ὅσα ἀντιλαμβάνομαι σαφῶς καὶ διακριτῶς ἀληθεύουν ἀναγκαῖα. Ἔτσι, ἀκόμα καὶ ἂν δὲν προσέχω πλέον τοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους ἔκρινα ὅτι τὸ παραπάνω θεώρημα ἀληθεύει, φτάνει μονάχα νὰ θυμᾶμαι ὅτι τὸ κατάλαβα σαφῶς καὶ διακριτῶς, γιὰ νὰ μὴν μπορεῖ νὰ παρουσιαστῆ κανένας ἀντιθετος λόγος πού νὰ μὲ ὠθεῖ στὴν ἀμφιβολία. Ἔτσι θὰ ἔχω μιὰ ἀληθῆ καὶ βέβαιη ἐπιστήμη γι' αὐτό. Καὶ ὄχι μονάχα γι' αὐτό, ἀλλὰ καὶ γιὰ ὅλα τὰ ὑπόλοιπα πού θυμᾶμαι ὅτι ἀπέδειξα κάποτε, ὅπως τὰ Γεωμετρικὰ πράγματα κ.τ.δ. Τί θὰ μποροῦσε πράγματι νὰ μοῦ ἀντιταχθεῖ τώρα; Μήπως ὅτι ἔχω φτειαχθεῖ μὲ τρόπο ὥστε νὰ σφάλω συχνά; Μὰ ξέρω τώρα ὅτι δὲν εἶναι

δυνατὸν νὰ σφάλω σὲ ὅσα κατανοῶ διαυγῶς. Μήπως ὅτι ἐξέλαβα ἄλλοτε πολλὰ πράγματα ὡς ἀληθῆ καὶ βέβαια τὰ ὅποια συνέλαβα ἀργότερα νὰ εἶναι ψευδῆ; Μὰ δὲν ἀντιλαμβανόμενοι κανένα ἀπὸ ἐκεῖνα σαφῶς καὶ διακριτῶς, ἀλλὰ, ἀγνοώντας τὸν κανόνα τῆς ἀλήθειας, τὰ πιστεύα ἴσως γιὰ ἄλλες αἰτίες οἱ ὅποιες, ὅπως ἀνακάλυψα ἀργότερα, δὲν ἦταν καὶ τόσο στέρεις. Τί θὰ μπορούσαν λοιπὸν νὰ μοῦ ποῦν; Μήπως (ὅπως ἀντέτεινα παραπάνω στὸν ἑαυτὸ μου) ὅτι ὄνειρεύομαι τάχα, ἢ ὅτι ὅλα ὅσα σκέπτομαι τώρα δὲν ἀληθεύουν περισσότερο ἀπὸ ὅσα συμβαίνουν ὅταν κοιμᾶμαι; Ἀλλὰ οὔτε τοῦτο [71] ἀλλάζει τίποτα· διότι, ἀκόμα καὶ ἂν ὄνειρεύομαι, ἂν κάτι εἶναι ἐναργὲς στὸν νοῦ μου εἶναι πέρα γιὰ πέρα ἀληθές.¹⁶

16. Στὴ γαλλικὴ ἀπόδοση οἱ τελευταῖες προτάσεις διατυπώνονται ὡς ἐξῆς: «Διότι τί μπορούν νὰ μοῦ ἀντιτείνουν γιὰ νὰ μὲ ὑποχρεώσουν νὰ τὰ θέσω ἐν ἀμφιβόλῳ; Θὰ μοῦ ποῦν ὅτι ἡ φύση μου εἶναι τέτοια ὥστε ὑπόκειμαι πάρα πολὺ στὴν πλάνη; Ἀλλὰ ξέρω ἤδη ὅτι δὲν μπορῶ νὰ ἀπατηθῶ στὶς κρίσεις τῶν ὁποίων τοὺς λόγους γνωρίζω σαφῶς. Θὰ μοῦ ποῦν ὅτι ἐξέλαβα ἄλλοτε πολλὰ πράγματα ὡς ἀληθῆ καὶ βέβαια πὸ ἀναγνώρισα ἔπειτα ὅτι ἦταν ψευδῆ; Ἀλλὰ δὲν εἶχα γνωρίσει κανένα ἀπὸ αὐτὰ σαφῶς καὶ διακριτῶς καί, μὴν ξέροντας ἀκόμα ἐκεῖνο τὸν κανόνα διὰ τοῦ ὁποίου βεβαιώνομαι γιὰ τὴν ἀλήθεια, ἔτεινα νὰ τὰ πιστεύω γιὰ λόγους πὸ ἀναγνώρισα ἔκτοτε ὅτι ἦταν λιγότερο ἰσχυροὶ ἀπὸ ὅσο τοὺς εἶχα φανταστῆ. Τί παραπάνω θὰ μπορούσαν λοιπὸν νὰ μοῦ ἀντιτείνουν; Ἴσως ὅτι κοιμᾶμαι (ὅπως ἀντέτεινα παραπάνω στὸν ἑαυτὸ μου) ἢ ὅτι ὅλες οἱ σκέψεις πὸ ἔχω τώρα δὲν εἶναι πὸ ἀληθινές ἀπὸ τὶς ὄνειροπολήσεις πὸ φανταζόμαστε κοιμισμένοι; Ἀλλὰ ἀκόμα κι ἂν κοιμόμουν, καθετὶ πὸ παρουσιάζεται στὸ πνεῦμα μου μὲ ἐνάργεια, εἶναι ἀπολύτως ἀληθές».

Ἔτσι βλέπω ξεκάθαρα ὅτι ἡ βεβαιότητα καὶ ἡ ἀλήθεια κάθε ἐπιστήμης ἐξαρτᾶται τόσο πολὺ ἀπὸ τὴ γνώση τοῦ ἐνὸς ἀληθινοῦ Θεοῦ, ὥστε πρὶν τὸν γνωρίσω δὲν μποροῦσα νὰ μάθω τίποτα τέλεια. Ἐνῶ τώρα μπορῶ νὰ μάθω μὲ σαφήνεια καὶ βεβαιότητα ἀναρίθμητα πράγματα, τόσο γιὰ τὸν ἴδιο τὸν Θεό, καὶ τὰ ἄλλα νοερὰ πράγματα,¹⁷ ὅσο καὶ γιὰ ὅλη ἐκείνη τὴ σωματικὴ φύση ποὺ εἶναι ἀντικείμενο τῶν καθαρῶν Μαθηματικῶν.¹⁸

17. Μιλώντας γιὰ «ἄλλα νοερὰ πράγματα», ὁ Ντεκάρτ ὑπαινίσσεται τοὺς ἀγγέλους, χωρὶς ὡστόσο νὰ προσφέρει κάποια ἀπόδειξη ἢ ἔστω κάποιο λόγο ποὺ νὰ τεκμηριώνει τὴν ὑπαρξή τους. Ἐξάλλου ὁ ὑπαινιγμὸς γίνεται μόνο στὸ λατινικὸ κείμενο· στὸ γαλλικὸ οἱ λέξεις «καὶ τὰ ἄλλα νοερὰ πράγματα» ἔχουν ἀπαλειφθεῖ. Γενικά, ὁ Ντεκάρτ ἀντιπαθοῦσε τὴν ἀγγελολογία καὶ χαρακτηρίζει ἀδεξιότητα ἢ ἀβελτηρία (*inaptia*) τὴν προσπάθεια τοῦ Ἀκινάτη νὰ περιγράψει ἓνα πρὸς ἓνα τὰ εἶδη τῶν ἀγγέλων «σὰν νὰ βρισκόταν ἐν τῷ μέσῳ αὐτῶν», *Συνομιλία μὲ τὸν Μπούρμαν* (ΑΤ, V, 157).

18. «Καὶ τώρα ποὺ τὸν γνωρίζω, ἔχω τὰ μέσα νὰ ἀποκτήσω τέλεια ἐπιστήμη γιὰ ἄπειρα πράγματα, ὅχι μονάχα γιὰ ὅσα εἶναι σὲ αὐτόν, ἀλλὰ καὶ γιὰ ὅσα ἀνήκουν στὴ σωματικὴ φύση, καθόσον μπορεῖ νὰ χρησιμεύσει ὡς ἀντικείμενο στὶς ἀποδείξεις τῶν γεωμετρῶν, οἱ ὁποῖοι δὲν νοιάζονται διόλου γιὰ τὴν ὑπαρξή της».

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

[1 6 0]

ΛΟΓΟΙ

ΔΙΕΥΘΕΤΗΜΕΝΟΙ ΜΕ ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΟ ΤΡΟΠΟ
ΠΟΥ ΤΕΚΜΗΡΙΩΝΟΥΝ ΤΗΝ ΥΠΑΡΞΗ ΤΟΥ ΘΕΟΥ
ΚΑΙ ΤΗ ΔΙΑΚΡΙΣΗ ΤΗΣ ΨΥΧΗΣ ΑΠΟ ΤΟ ΣΩΜΑ.¹

ΟΡΙΣΜΟΙ

I. Διὰ τοῦ ὀνόματος *σκέψη* [*cogitatio*] ἐννοῶ καθετὶ ποὺ εἶναι μὲ τέτοιο τρόπο μέσα μας ὥστε νὰ ἔχουμε ἄμεσα συνείδησή του.² Ἔτσι ὅλες οἱ διεργασίες τῆς βούλησης, τοῦ νοῦ, τῆς φαντασίας καὶ τῶν αἰσθήσεων εἶναι σκέψεις. Ἀλλὰ προσέθεσα ἄμεσα, γιὰ νὰ ἀποκλείσω ὅσα ἔπονται ἀπὸ τίς σκέψεις αὐτές. Παραδείγματος χάριν, ἡ ἐκούσια κίνηση ἔχει μὲν ὡς ἀρχὴ τὴ σκέψη, ἀλλὰ αὐτὴ ἢ ἴδια δὲν εἶναι σκέψη.

II. Διὰ τοῦ ὀνόματος *ιδέα* [*idea*] ἐννοῶ ἐκείνη τὴ

1. Ὁ τίτλος τῆς γαλλικῆς ἐκδοχῆς εἶναι: *Λόγοι, διευθετημένοι μὲ γεωμετρικὸ τρόπο, ποὺ τεκμηριώνουν τὴν ὑπαρξὴ τοῦ Θεοῦ καὶ τὴ διάκριση ποὺ ὑπάρχει μεταξὺ τοῦ πνεύματος καὶ τοῦ ἀνθρώπινου σώματος. Οἱ Λόγοι...* περιέχονται στὸ τέλος τῶν *Δεύτερων Ἀπαντήσεων* (ΑΤ, VI, 160-170· IX, 124-132). Ἡ γεωμετρικὴ μέθοδος εἶχε ἀκολουθηθεῖ μερικὰ χρόνια νωρίτερα ἀπὸ τὸν Jean-Baptiste Morin (1583-1656) στὸ ἔργο *Quod Deus sit* (πρώτη ἐκδόσις: 1635) τὸ ὁποῖο ἦταν γνωστὸ στὸν Ντεκάρτ. Ὁ Σπινόζα σχολίασε διεξοδικὰ τὸ παρὸν πόνημα στὸ ἔργο του *Οἱ ἀρχές τῆς καρτεσιανῆς φιλοσοφίας*, Μέρος I, καὶ ὀργάνωσε μὲ τὸν ἴδιο τρόπο τὸ μεῖζον σύγγραμμά του, τὴν *Ἠθική*.

2. «...νὰ ἔχουμε ἄμεσα γνώση του».

μορφή καθεμιᾶς σκέψης διὰ τῆς ἄμεσης ἀντίληψης τῆς ὁποίας ἔχουμε συνείδηση τῆς σκέψης αὐτῆς,³ ἔτσι ὥστε δὲν μπορῶ νὰ ἐκφράσω τίποτα μὲ λόγια, κατανοώντας τί λέω, χωρὶς νὰ εἶναι βέβαιο ὅτι ἡ ἰδέα ἐκείνου ποὺ σημαίνεται ἀπὸ τὰ λόγια αὐτά⁴ εἶναι μέσα μου. Ἔτσι δὲν καλῶ ἰδέες μόνο τὶς εἰκόνες ποὺ εἶναι σχεδιασμένες στὴ φαντασία [phantasia], καὶ μάλιστα ἐδῶ δὲν τὶς καλῶ καθόλου ἰδέες καθόσον εἶναι στὴ σωματικὴ φαντασία [161] [phantasia], τουτέστιν σχεδιασμένες σὲ κάποιον μέρος τοῦ ἐγκεφάλου,⁵ ἀλλὰ μονάχα καθόσον πληροφοροῦν τὸ πνεῦμα ποὺ στρέφεται σὲ ἐκεῖνο τὸ μέρος.

III. Διὰ τοῦ ὅρου *ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα μιᾶς ἰδέας* [realitas objectiva ideæ] ἐννοῶ τὴν ὄντοτητα τοῦ πράγματος ποὺ ἀπεικονίζεται ἀπὸ τὴν ἰδέα, καθόσον αὐτὴ ἡ ὄντοτητα εἶναι στὴν ἰδέα· καὶ μὲ τὸν ἴδιον τρόπο, μποροῦμε νὰ ποῦμε *ἀντικειμενικὴ τελειότητα* ἢ *ἀντικειμενικὴ τεχνικότητα*, κλπ. Διότι ὅσα ἀντιλαμβαν-

3. «...ἔχουμε γνώση τῆς σκέψης αὐτῆς...»

4. «Δὲν θὰ μπορούσαμε νὰ ἐκφράσουμε τίποτα μὲ τὰ λόγια μας, ὅταν κατανοοῦμε τί λέμε, χωρὶς νὰ εἶναι βέβαιο ὅτι ἔχουμε μέσα μας τὴν ἰδέα τοῦ πράγματος ποὺ σημαίνεται ἀπὸ τὰ λόγια αὐτά», Πρὸς Μερσέν, Ἰούλιος 1641 (AT, III, 393).

5. Ἡ κατανόηση αὐτοῦ τοῦ σημείου διευκολύνεται ἀπὸ τὸ παρακάτω ἀπόσπασμα τῆς *Πραγματείας περὶ τοῦ ἀνθρώπου*: «μὰ μεταξὺ τῶν σχημάτων [τῶν ἀντικειμένων], ὡς ἰδέες, δηλαδὴ ὡς μορφές ἢ εἰκόνες τὶς ὁποῖες θεωρεῖ ἄμεσα ἡ λογικὴ ψυχὴ, δὲν πρέπει νὰ λαμβάνονται ἐκεῖνα ποὺ ἐντυπώνονται στὰ ὄργανα τῶν ἐξωτερικῶν αἰσθήσεων, ἢ στὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἐγκεφάλου, ἀλλὰ μονάχα ἐκεῖνα ποὺ χαράσσονται στὰ πνεύματα πάνω στὴν ἐπιφάνεια τοῦ [κωνοειδοῦς] ἀδένα, ὅπου εἶναι ἡ ἕδρα τῆς φαντασίας καὶ τῆς κοινῆς αἴσθησης» (AT, XI, 176-177).

νόμαστε σὰν νὰ εἶναι στὰ ἀντικείμενα* τῶν ἰδεῶν εἶναι ἀντικειμενικὰ [objective] στὶς ἴδιες τὶς ιδέες.⁶

IV. Γιὰ τὰ ἴδια πράγματα λέμε ὅτι εἶναι μορφικὰ [formaliter] στὰ ἀντικείμενα τῶν ἰδεῶν ὅταν εἶναι σὲ αὐτὰ ἔτσι ὅπως τὰ ἀντιλαμβανόμαστε· καὶ λέμε ὅτι εἶναι ὑπεροχικὰ [eminenter] ὅταν δὲν εἶναι μὲν ἔτσι, ἀλλὰ τόσο μεγάλα ὥστε νὰ μποροῦν νὰ ἀναπληρώσουν μιὰ τέτοια μεταλλαγή [ut talium vicem supplere possint].⁷

V. Κάθε πράγμα στὸ ὁποῖο ἐνυπάρχει ἄμεσα, σὰν σὲ ὑποκείμενο, ἢ διὰ τοῦ ὁποίου ὑπάρχει κάτι ποὺ ἀντιλαμβανόμαστε, τουτέστιν κάποια ιδιότητα, κάποια ποιότητα, ἢ κάποιο κατηγορημα τῶν ὁποίων ὑπάρχει μέσα μας μιὰ πραγματικὴ ιδέα, καλεῖται Ὑπόσταση [Substantia]. Πράγματι, δὲν ἔχουμε ἄλλη ιδέα τῆς ὑπόστασης, εἰλημμένης ἐπακριβῶς, ἀπὸ τὸ ὅτι εἶναι ἓνα πράγμα στὸ ὁποῖο ὑπάρχει μορφικὰ ἢ ὑπεροχικὰ ὅ,τι ἀντιλαμβανόμαστε ἢ ὅ,τι εἶναι ἀντικειμενικὰ σὲ κάποια ιδέα μας, ἐπειδὴ εἶναι γνωστὸ μέσω τῆς φυσικῆς φώτισης ὅτι κανένα πραγματικὸ κατηγορημα δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι στὸ μηδέν.⁸

VI. Ἡ ὑπόσταση στὴν ὁποία ἐνυπάρχει ἄμεσα ἢ

6. «Λιότι ὅλα ὅσα συλλαμβάνουμε σὰν νὰ εἶναι στὰ ἀντικείμενα [objectifs] τῶν ἰδεῶν εἶναι ἀντικειμενικὰ ἢ κατ' ἀπεικόνιση [objectivement ou par représentation] στὶς ἴδιες τὶς ιδέες».

7. «...καὶ λέμε ὅτι εἶναι ὑπεροχικὰ ὅταν δὲν εἶναι στ' ἀλήθεια τέτοια, ἀλλὰ τόσο μεγάλα ὥστε νὰ μποροῦν νὰ ἀναπληρώσουν αὐτὸ τὸ ἐλάττωμα διὰ τῆς ὑπεροχῆς τους [qu'elles peuvent suppléer à ce défaut par leur excellence]».

8. «...ἐπειδὴ ἡ φυσικὴ φώτιση μᾶς διδάσκει ὅτι τὸ μηδέν δὲν μπορεῖ νὰ ἔχει κανένα πραγματικὸ κατηγορημα».

σκέψη καλεῖται *Πνεῦμα* [Mens]. "Ομως μιλω̄ ἐδῶ για πνεῦμα μάλλον παρά για ψυχή ἐπειδὴ τὸ ὄνομα ψυχή εἶναι ὁμώνυμο⁹ καὶ συχνὰ χρησιμοποιεῖται καταχρηστικὰ γιᾱ σωματικὰ πράγματα.¹⁰

VII. Ἡ ὑπόσταση ποὺ εἶναι ἄμεσο ὑποκείμενο τῆς τοπικῆς ἔκτασης καὶ τῶν συμβεβηκότων ποὺ προϋποθέτουν τὴν ἔκταση, ὅπως τὸ σχῆμα, ἡ θέση, ἡ τοπικὴ κί-
[162] νηση, κλπ., καλεῖται *Σῶμα* [Corpus]. Ἀλλὰ τὸ ζήτημα ἂν εἶναι μία καὶ ἡ αὐτὴ ὑπόσταση ποὺ καλεῖται Πνεῦμα καὶ Σῶμα, ἢ δύο διαφορετικὲς, θὰ ἐρευνηθεῖ ἀργότερα.

VIII. Ἡ ὑπόσταση τὴν ὁποία νοοῦμε ὡς ὕψιστα τέλεια, καὶ στὴν ὁποία δὲν συλλαμβάνουμε τίποτα ἀπολύτως ποὺ νὰ ἐνέχει κάποιον ἐλάττωμα ἢ κάποιον περιορισμὸ τελειότητος, καλεῖται *Θεός* [Deus].

IX. Τὸ νὰ ποῦμε ὅτι κάτι περιέχεται στὴ φύση ἢ στὸ ἐννόημα ἑνὸς πράγματος ἰσοδυναμεῖ μὲ τὸ νὰ ποῦμε ὅτι ἀληθεύει γιᾱ ἐκεῖνο τὸ πράγμα ἢ ὅτι μποροῦμε νὰ διαβεβαιώσουμε ὅτι εἶναι σὲ αὐτό.¹¹

X. Δύο ὑποστάσεις λέγονται πραγματικὰ διακριτὲς ὅταν καθεμιὰ μπορεῖ νὰ ὑπάρξει δίχως τὴν ἄλλη.

9. Δηλαδὴ ἀμφίσημο.

10. «Ἡ ὑπόσταση στὴν ὁποία ἐδρεύει ἄμεσα ἡ σκέψη καλεῖται ἐδῶ Πνεῦμα [Esprit]. Ὡστόσο αὐτὸ τὸ ὄνομα εἶναι ὁμώνυμο, δεδομένον ὅτι ἐνίοτε τὸ ἀποδίδουμε ἐπίσης στὸν ἄνεμο καὶ στὰ πολὺ ἀραιὰ ὑγρά, ἀλλὰ δὲν ξέρω κανένα καταλληλότερο».

11. «Ὅταν λέμε ὅτι κάποιον κατηγορηματικὸ περιέχεται στὴ φύση ἢ στὸ ἐννόημα ἑνὸς πράγματος, εἶναι σὰν νὰ λέμε ὅτι τὸ κατηγορηματικὸ αὐτὸ ἀληθεύει γιᾱ τὸ πράγμα ἐκεῖνο καὶ ὅτι μποροῦμε νὰ διαβεβαιώσουμε ὅτι εἶναι σὲ αὐτό».

ΑΙΤΗΜΑΤΑ

Πρῶτον, ζητῶ ἀπὸ τοὺς ἀναγνῶστες νὰ παρατηρήσουν πόσο ἰσχυροὶ ἦταν οἱ λόγοι γιὰ τοὺς ὁποίους πίστευαν μέχρι τώρα στὶς αἰσθήσεις τους καὶ πόσο ἀβέβαιες ἦταν ὅλες οἱ κρίσεις ποὺ οἰκοδόμησαν πάνω σὲ αὐτές· νὰ τὸ ἐπαναλάβουν δὲ ἀπὸ μέσα τους τόσο πολὺ καὶ τόσο συχνὰ ὥστε νὰ ἀποκτήσουν τελικὰ τὴ συνήθεια νὰ μὴν τὶς ἐμπιστεύονται πλέον ὑπερβολικά. Κρίνω πραγματι ὅτι αὐτὸ εἶναι ἀναγκαῖο γιὰ νὰ ἀντιληφθεῖ κανεὶς τὴ βεβαιότητα τῶν Μεταφυσικῶν πραγμάτων.¹²

Δεύτερον, νὰ θεωρήσουν τὸ ἴδιο τὸ πνεῦμα τους καὶ ὅλα τὰ κατηγορήματά του γιὰ τὰ ὁποῖα θὰ καταλάβουν ὅτι δὲν μποροῦν νὰ ἀμφιβάλλουν, ἀκόμα καὶ ἂν ὑποθεθεῖ ὅτι ὅλα ὅσα δέχτηκαν ποτὲ ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις ἦταν ψευδῆ. Νὰ μὴν πάψουν δὲ νὰ θεωροῦν τὸ πνεῦμα πρὶν ἀποκτήσουν τὴν ἔξη νὰ τὸ συλλαμβάνουν σαφῶς καὶ νὰ πιστεύουν ὅτι γίνεται γνωστὸ εὐκολότερα ἀπὸ κάθε σωματικὸ πρᾶγμα.

Τρίτον, νὰ σταθμίσουν ἐπισταμένα τὶς αὐτονόητες προτάσεις ποὺ βρίσκονται μέσα τους, ὅπως ὅτι τὸ ἴδιο πρᾶγμα δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ νὰ μὴν εἶναι συγχρό- [163] νως, ὅτι τὸ τίποτα ἀδυνατεῖ νὰ εἶναι ποιητικὸ αἶτιο κανενὸς πρᾶγματος, κ.τ.ῶ., καὶ ἔτσι νὰ ἐξασκήσουν τὴ διαύγεια τοῦ νοῦ ποὺ τοὺς ἔχει χορηγηθεῖ ἀπὸ τὴ φύση, ἀλλὰ συνήθως διαταράσσεται καὶ συσκοτίζεται στὸ ἔπακρο ἀπὸ τὶς ἐντυπώσεις τῶν αἰσθήσεων, ἔτσι ὥστε

12. «...τῶν μεταφυσικῶν πραγμάτων, τὰ ὁποῖα δὲν ἐξαοτῶνται καθόλου ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις».

νά καθαρθεῖ καὶ νά ἐλευθερωθεῖ ἀπὸ ἐκεῖνες. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ πράγματι θὰ τοὺς ἐντυπωθεῖ εὐκόλα ἢ ἀλήθεια τῶν ἐπόμενων Ἀξιωματῶν.

Τέταρτον, νά ἐξετάσουν τίς ιδέες τῶν φύσεων στίς ὁποῖες περιέχεται μιὰ συναρμογὴ πολλῶν κατηγορημάτων μαζί, ὅπως εἶναι ἡ φύση τοῦ τριγώνου, ἡ φύση τοῦ τετραγώνου, ἡ κάποιου ἄλλου σχήματος· καθὼς καὶ τῆ φύση τοῦ Πνεύματος, τῆ φύση τοῦ Σώματος, καὶ προπάντων τῆ φύση τοῦ Θεοῦ, ἢ τοῦ ὑψιστα τέλειου ὄντος. Νά παρατηρήσουν δὲ ὅτι ὅλα ἐκεῖνα ποὺ ἀντιλαμβανόμεστε νά περιέχονται σὲ αὐτά, μποροῦμε νά διαβεβαιώσουμε ὅτι ἀληθεύουν γιὰ αὐτά. Παραδείγματος χάριν, ἐπειδὴ στὴ φύση τοῦ Τριγώνου περιέχεται ὅτι οἱ τρεῖς γωνίες του ἰσοῦνται μὲ δύο ὀρθές, καὶ ἐπειδὴ ἡ διαιρετότητα περιέχεται στὴ φύση τοῦ Σώματος ἢ τοῦ ἑκτατοῦ πράγματος (ἀφοῦ δὲν συλλαμβάνουμε κανένα ἑκτατὸ πρᾶγμα τόσο μικροσκοπικὸ ὥστε νά μὴν μποροῦμε νά τὸ διαιρέσουμε, μὲ τῆ σκέψη ἔστω), ἀληθεύει νά ποῦμε ὅτι οἱ τρεῖς γωνίες κάθε Τριγώνου ἰσοῦνται μὲ δύο ὀρθές, καὶ ὅτι κάθε Σῶμα εἶναι διαιρετό.

Πέμπτον, νά ἐντρυφήσουν πολὺ καὶ ἐπὶ μακρὸν στὴν ἐνατένιση τῆς φύσης τοῦ ὑψιστα τέλειου ὄντος καὶ νά θεωρήσουν, μεταξὺ ἄλλων, ὅτι στίς ιδέες ὅλων τῶν ἄλλων φύσεων περιέχεται ἡ δυνατὴ ὑπαρξή, ἐνῶ στὴν ἰδέα τοῦ Θεοῦ, ὄχι μονάχα ἡ δυνατὴ ἀλλὰ ἡ ἐντελῶς ἀναγκαία. Διότι μέσω αὐτοῦ, καὶ δίχως κανένα συλλογισμό [discursus], θὰ γνωρίσουν ὅτι ὁ Θεὸς ὑπάρχει, [164] πρᾶγμα ποὺ θὰ τοὺς εἶναι τόσο αὐτονόητο ὅσο ὅτι ὁ ἀριθμὸς δύο εἶναι ἄρτιος, ὁ ἀριθμὸς τρία περιττός,

κ.τ.ό. Διότι μερικά πράγματα εἶναι αὐτονόητα γιὰ ὀρισμένους, ἐνῶ ἄλλοι δὲν τὰ κατανοοῦν παρὰ μέσω συλλογισμῶν.¹³

Ἔκτον, σταθμίζοντας ὅλα τὰ παραδείγματα τῆς σαφοῦς καὶ διακριτῆς ἀντίληψης, καθὼς καὶ τῆς ἀσαφοῦς καὶ συγκεχυμένης, πού ἀναφέρονται στοὺς Στοιχασμούς μου, νὰ συνηθίσουν νὰ διακρίνουν ὅσα γνωρίζονται σαφῶς ἀπὸ τὰ ἀσαφῆ· τοῦτο διδάσκεται πράγματι εὐκολότερα μὲ παραδείγματα παρὰ μὲ κανόνες, καὶ νομίζω ὅτι ἐξήγησα ἐκεῖ ὅλα τὰ σχετικὰ παραδείγματα, ἢ ἔστω ὅτι τὰ ἔθιξα κάπως.

Ἐβδομον, τέλος, παρατηρώντας ὅτι δὲν βρῆκαν ποτὲ κάποιον ψευδὸς σὲ ὅσα ἀντιλαμβάνονταν σαφῶς καί, ἀντιθέτως, ὅτι δὲν συνάντησαν ποτὲ κάποια ἀλήθεια, ἐκτὸς ἴσως κατὰ τύχη, σὲ ὅσα καταλάβαιναν ἀσαφῶς, νὰ θεωρήσουν ὅτι θὰ ἦταν ἐντελῶς παράλογο νὰ θέσουν ἐν ἀμφιβόλῳ, ἐξαιτίας μόνο προκαταλήψεων τῶν αἰσθήσεων ἢ εἰκασιῶν στίς ὁποῖες περιέχεται κάτι ἄγνωστο, ὅσα ἀντιλαμβάνεται ὁ καθαρὸς νοῦς σαφῶς καὶ διακριτῶς. Ἔτσι θὰ δεχτοῦν εὐκολὰ ὡς ἀληθῆ καὶ ἀναμφίβολα τὰ ἀκόλουθα Ἀξιώματα· καίτοι, ἂν ἤθελα νὰ εἶμαι πιὸ ἀκριβής, θὰ ἔπρεπε νὰ ἐξηγήσω καλύτερα τὰ περισσότερα ἀπὸ αὐτά, καὶ νὰ τὰ προτείνω ἐν εἴδει Θεωρημάτων μᾶλλον παρὰ Ἀξιωμάτων.

13. «...δὲν τὰ κατανοοῦν παρὰ μὲ μακροσκελῆ συλλογισμό [discours et raisonnement]».

ΑΞΙΩΜΑΤΑ
Ἡ ΚΟΙΝΕΣ ΕΝΝΟΙΕΣ

I. Δὲν ὑπάρχει κανένα πράγμα γιὰ τὸ ὁποῖο νὰ μὴν μπορούμε νὰ ρωτήσουμε γιὰ ποιά αἰτία ὑπάρχει. Αὐτὴ [165] ἡ ἐρώτηση μπορεῖ νὰ τεθεῖ καὶ γιὰ τὸν ἴδιο τὸν Θεό· ὄχι ἐπειδὴ χρειάζεται κάποια αἰτία γιὰ νὰ ὑπάρχει, ἀλλὰ ἐπειδὴ ἡ ἴδια ἡ ἀπεραντοσύνη τῆς φύσης του εἶναι ἡ αἰτία ἢ ὁ λόγος ποὺ δὲν χρειάζεται καμιὰ αἰτία γιὰ νὰ ὑπάρχει.

II. Ὁ παρὼν χρόνος δὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸν ἀμέσως προηγούμενο· γι' αὐτὸ δὲν ἀπαιτεῖται μικρότερο αἷτιο γιὰ νὰ συντηρηθεῖ ἓνα πράγμα παρὰ γιὰ νὰ παραχθεῖ γιὰ πρώτη φορά.

III. Τὸ μηδέν, ἢ ἓνα ἀνύπαρκτο πράγμα, δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι αἷτιο τῆς ὑπαρξῆς κανενὸς πράγματος καὶ καμιᾶς τελειότητος ἑνὸς ἐνεργὰ ὑπαρκτοῦ πράγματος.

IV. Ὅ,τι πραγματικότητα ἢ τελειότητα ὑπάρχει σὲ κάποιο πράγμα εἶναι μορφικὰ ἢ ὑπεροχικὰ στὸ πρῶτο καὶ πρόσφορο αἷτιό του.¹⁴

V. Ἀπὸ ἐδῶ ἐπεταὶ ἐπίσης ὅτι ἡ ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα τῶν ἰδεῶν μας ἀπαιτεῖ ἓνα αἷτιο στὸ ὁποῖο ἡ ἴδια αὐτὴ πραγματικότητα νὰ περιέχεται ὄχι μονάχα ἀντικειμενικὰ ἀλλὰ μορφικὰ ἢ ὑπεροχικὰ. Σημειωτέον δὲ ὅτι αὐτὸ τὸ ἀξίωμα πρέπει νὰ γίνεῖ δεκτὸ τόσο ἀναγκαῖα ὅσο ἀπὸ αὐτὸ καὶ μόνο ἐξαρτᾶται ἡ γνώση ὅλων τῶν πραγμάτων, τόσο τῶν αἰσθητῶν ὅσο καὶ τῶν μὴ αἰσθητῶν. Πῶς ξέρουμε πράγματι ὅτι ὑπάρχει παρα-

14. «...στὸ πρῶτο καὶ ὀλικὸ αἷτιό του».

δείγματος χάριν ὁ οὐρανός; Μήπως ἐπειδὴ τὸν βλέπουμε; Μὰ αὐτὸ τὸ ἐνέργημα τῆς ὄρασης δὲν ἀγγίζει τὸ πνεῦμα παρὰ καθόσον εἶναι μιὰ ἰδέα ἐγγενῆς στὸ ἴδιο τὸ πνεῦμα, καὶ ὄχι μιὰ εἰκόνα σχεδιασμένη στὴ φαντασία [phantasia]: οὔτε μπορούμε νὰ κρίνουμε βάσει τῆς ἰδέας αὐτῆς ὅτι ὑπάρχει ὁ οὐρανός παρὰ ἐπειδὴ ἡ ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα κάθε ἰδέας πρέπει νὰ ἔχει ἓνα αἴτιο πού νὰ ὑπάρχει πραγματικά, τὸ ὁποῖο αἴτιο κρίνουμε ὅτι εἶναι ὁ ἴδιος ὁ οὐρανός, κ.ο.κ.¹⁵

VI. Ὑπάρχουν διάφοροι βαθμοὶ πραγματικότητας ἢ ὄντότητας: διότι ἡ ὑπόσταση ἔχει περισσότερη πραγματικότητα ἀπὸ τὸ συμβεβηκός ἢ τὸν τρόπο, καὶ ἡ ἄπειρη ὑπόσταση ἀπὸ τὴν πεπερασμένη. Γι' αὐτὸ ἐπίσης ὑπάρχει περισσότερη ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα στὴν ἰδέα τῆς ὑπόστασης παρὰ σὲ ἐκείνη τοῦ [166] συμβεβηκότες, καὶ στὴν ἰδέα τῆς ἄπειρης ὑπόστασης παρὰ σὲ ἐκείνη τῆς πεπερασμένης.

VII. Ἡ βούληση τοῦ σκεπτόμενου πράγματος τείνει ἐκούσια καὶ ἐλεύθερα (πράγμα πού εἶναι στὴν οὐσία της), ἀλλὰ παρὰ ταῦτα ἀλάνθαστα, στὸ ἀγαθὸ τὸ ὁποῖο γνωρίζει σαφῶς. Ὡς ἐκ τούτου, ἂν γνωρίσει κάποιες

15. Ὁ Ντεκάρτ λέει μὲ παρόμοιο τρόπο ἄλλου: «συνιστᾷ ἐπίσης πρῶτιστη ἔννοια ὅτι ὅλη ἡ πραγματικότητα ἢ τελειότητα πού εἶναι μονάχα ἀντικειμενικὰ στίς ἰδέες, πρέπει νὰ εἶναι εἴτε μορφικὰ εἴτε ὑπεροχικὰ στὰ αἰτιά τους· σὲ αὐτὴ τὴν ἔννοια καὶ μόνο ἐδράζεται κάθε γνώμη πού εἴχαμε ποτὲ γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τῶν πραγμάτων πού βρίσκονται ἔξω ἀπὸ τὸ πνεῦμα μας. Διότι πῶς θὰ μπορούσαμε νὰ ὑποφιαστοῦμε ὅτι ὑπάρχουν, ἂν ὄχι ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι οἱ ἰδέες τους φτάνουν διὰ τῶν αἰσθήσεων στὸ πνεῦμα μας;» Δεύτερες Ἀπαντήσεις (ΑΤ, VII, 135· IX, 107).

τελειότητες τις όποιες στερεΐται, θά τις δώσει πάραυτα στον έαυτό του, αν εΐναι στην έξουσία του.¹⁶

VIII. Έκεινο πού μπορεί νά κάνει κάτι μεγαλύτερο ή δυσκολότερο μπορεί επίσης νά κάνει κάτι μικρότερο.¹⁷

IX. Έ δημιουργία ή ή συντήρηση τής ύπόστασης εΐναι κάτι μεγαλύτερο από τή δημιουργία ή τή συντήρηση τών κατηγορημάτων ή τών ιδιοτήτων της· αλλά ή δημιουργία ενός πράγματος δέν εΐναι κάτι μεγαλύτερο από τή συντήρησή του, όπως ειπώθηκε ήδη.¹⁸

16. Στη γαλλική έκδοχή δέν υπάρχουν οι λέξεις «του σκεπτόμενου πράγματος». Στο τέλος τής πρότασης προστίθεται: «...θά τις δώσει πάραυτα στον έαυτό της, αν έχει τή δύναμη, διότι θά γνωρίζει ότι εΐναι μεγαλύτερο αγαθό νά τις έχει παρά νά μὴν τις έχει».

17. «Έκεινο πού μπορεί νά κάνει κάτι περισσότερο ή δυσκολότερο μπορεί επίσης νά κάνει κάτι λιγότερο ή εύκολότερο». Ο Ντεκάρτ διευκρινίζει άλλοϋ: «Όμολογῶ ότι στα Φυσικά και Έθικά αίτια πού εΐναι επιμέρους και περιορισμένα νιώθουμε συχνά ότι εκείνα πού παράγουν κάποιο αποτέλεσμα δέν εΐναι ικανά νά παράγουν πολλά άλλα πού μάς φαίνονται μικρότερα· έτσι ένας άνθρωπος, ό όποιος μπορεί νά παραγάγει έναν άλλο άνθρωπο, δέν μπορεί νά παραγάγει ένα μυρμήγκι, και ένας Βασιλέας, ό όποιος υποτάσσει έναν όλόκληρο λαό, δέν μπορεί όρισμένες φορές νά υποτάξει ένα άλλογο. Άλλά όταν πρόκειται για ένα καθολικό και άκαθόριστο αίτιο, μου φαίνεται ότι εΐναι έναργέστατη έννοια ότι εκείνο πού μπορεί νά κάνει κάτι περισσότερο μπορεί επίσης νά κάνει κάτι μικρότερο», Προς Mesland, 2 Μαΐου 1644 (AT, IV, 329).

18. «Εΐναι μεγαλύτερο και δυσκολότερο πράγμα ή δημιουργία ή ή συντήρηση μᾶς ύπόστασης από τή δημιουργία ή τή συντήρηση τών κατηγορημάτων ή τών ιδιοτήτων της· αλλά δέν εΐναι μεγαλύτερο ή δυσκολότερο πράγμα ή δημιουργία ενός πράγματος από τή συντήρησή του, όπως ειπώθηκε ήδη».

Χ. Ἡ ὕπαρξι περιέχεται στὴν ἰδέα ἢ στὸ ἐννόημα κάθε πράγματος, ἐπειδὴ δὲν μποροῦμε νὰ συλλάβουμε κάτι παρὰ ὡς ὑπαρκτό· δηλαδὴ, στὸ ἐννόημα τοῦ περιορισμένου πράγματος περιέχεται ἡ δυνατὴ ἢ ἐνδεχόμενη ὕπαρξι, ἀλλὰ στὸ ἐννόημα τοῦ ὕψιστα τέλειου ὄντος ἡ ἀναγκαία καὶ τέλεια.

ΠΡΟΤΑΣΗ Ι

Η ΥΠΑΡΞΗ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΓΙΝΕΤΑΙ ΓΝΩΣΤΗ
ΑΠΟ ΤΗ ΘΕΩΡΗΣΗ ΤΗΣ ΦΥΣΗΣ ΤΟΥ ΚΑΙ ΜΟΝΟ

Ἀπόδειξι

Τὸ νὰ ποῦμε ὅτι κάτι περιέχεται στὴ φύσι ἢ στὸ ἐννόημα ἑνὸς πράγματος ἰσοδυναμεῖ μὲ τὸ νὰ ποῦμε ὅτι αὐτὸ τὸ κάτι ἀληθεύει γιὰ ἐκεῖνο τὸ πράγμα (κατὰ τὸν Ὅρισμὸ 9).¹⁹ Μὰ ἡ ἀναγκαία ὕπαρξι περιέχεται στὸ [167] ἐννόημα τοῦ Θεοῦ (κατὰ τὸ Ἀξίωμα 10). Ἀληθεύει ἄρα νὰ ποῦμε γιὰ τὸν Θεὸ ὅτι ἡ ἀναγκαία ὕπαρξι εἶναι σὲ αὐτόν, ἢ ὅτι αὐτὸς ὑπάρχει.

Ὁ συλλογισμὸς τοῦτος εἶναι ἴδιος μὲ ἐκεῖνον ποὺ χρησιμοποίησα παραπάνω στὴν ἕκτη ἀντίρρηση.²⁰ τὸ δὲ συμπέρασμα του μπορεῖ νὰ εἶναι αὐτονόητο γιὰ

19. «Τὸ νὰ ποῦμε ὅτι κάποιο κατηγορημα περιέχεται στὴ φύσι ἢ στὸ ἐννόημα ἑνὸς πράγματος ἰσοδυναμεῖ μὲ τὸ νὰ ποῦμε ὅτι τὸ κατηγορημα αὐτὸ ἀληθεύει γιὰ ἐκεῖνο τὸ πράγμα καὶ ὅτι μποροῦμε νὰ διαβεβαιώσουμε ὅτι εἶναι σὲ αὐτό (κατὰ τὸν ἔνατο ὀρισμὸ)».

20. «Ὁ συλλογισμὸς τοῦτος εἶναι ὁ ἴδιος ποὺ χρησιμοποίησα στὴν ἀπάντησή μου στὸ ἕκτο ἄρθρο τούτων τῶν ἀντιρρήσεων».

ὅσους εἶναι ἐλεύθεροι ἀπὸ προκαταλήψεως, ὅπως εἰπώθηκε στὸ πέμπτο αἴτημα. Ἀλλὰ ἐπειδὴ δὲν εἶναι εὐκολο νὰ προσεγγίσει κανεὶς τόση ὀξυδέρκεια, θὰ ἐπιδιώξουμε τὸ ἴδιο πράγμα μὲ ἄλλους τρόπους.

ΠΡΟΤΑΣΗ II

ΥΠΑΡΞΗ ΤΟΥ ΘΕΟΥ

ΑΠΟΔΕΙΚΝΥΕΤΑΙ ΕΚ ΤΩΝ ΥΣΤΕΡΩΝ

ΑΠΟ ΤΟ ΓΕΓΟΝΟΣ ΚΑΙ ΜΟΝΟ ΟΤΙ Η ΙΔΕΑ ΤΟΥ ΕΙΝΑΙ ΜΕΣΑ ΜΑΣ²¹

Ἀπόδειξη

Ἡ ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα ὅποιασδήποτε ιδέας μας ἀπαιτεῖ ἓνα αἴτιο στὸ ὁποῖο ἡ ἴδια αὐτὴ πραγματικότητα νὰ περιέχεται ὄχι μονάχα ἀντικειμενικὰ ἀλλὰ μορφικὰ ἢ ὑπεροχικὰ (κατὰ τὸ Ἄξ. 5). Ὅμως ἔχουμε τὴν ιδέα τοῦ Θεοῦ (κατὰ τοὺς Ὅρ. 2 καὶ 8), καὶ ἡ ἀντικειμενικὴ τῆς πραγματικότητος δὲν περιέχεται μέσα μας μορφικὰ ἢ ὑπεροχικὰ (κατὰ τὸ Ἄξ. 6), οὔτε μπορεῖ νὰ περιέχεται σὲ κάποιον ἄλλο πέραν τοῦ Θεοῦ (κατὰ τὸν Ὅρ. 8). Ἄρα ἐκεῖνη ἡ ιδέα τοῦ Θεοῦ ἢ ὁποία εἶναι μέσα μας, ἀπαιτεῖ ὡς αἴτιο τὸν Θεό· ἐπομένως ὁ Θεὸς ὑπάρχει (κατὰ τὸ Ἄξ. 3).

21. «Ἡ ὑπαρξη τοῦ Θεοῦ ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὰ ἀποτελέσματα του, ἀπὸ τὸ γεγονὸς καὶ μόνο ὅτι ἡ ιδέα του εἶναι μέσα μας».

[168]

ΠΡΟΤΑΣΗ ΙΙΙ

Η ΥΠΑΡΞΗ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΑΠΟΔΕΙΚΝΥΕΤΑΙ ΕΠΙΣΗΣ
ΑΠΟ ΤΟ ΓΕΓΟΝΟΣ ΟΤΙ ΥΠΑΡΧΟΥΜΕ ΕΜΕΙΣ ΟΙ ΙΔΙΟΙ
ΠΟΥ ΕΧΟΥΜΕ ΤΗΝ ΙΔΕΑ ΤΟΥ

Ἀπόδειξη

Ἄν εἶχα τὴν ἰσχὺ νὰ αὐτοσυντηροῦμαι, θὰ εἶχα πολὺ περισσότερο καὶ τὴν ἰσχὺ νὰ δώσω στὸν ἑαυτό μου τὶς τελειότητες ποὺ μοῦ λείπουν (κατὰ τὰ Ἀξ. 8 καὶ 9)· διότι αὐτὲς εἶναι μονάχα κατηγορήματα τῆς ὑπόστασης, ἐνῶ ἐγὼ εἶμαι ὑπόσταση. Ἀλλὰ δὲν ἔχω τὴν ἰσχὺ νὰ δώσω στὸν ἑαυτό μου τὶς τελειότητες ἐκεῖνες, ἀλλιῶς θὰ τὶς εἶχα ἤδη (κατὰ τὸ Ἀξ. 7). Ἄρα δὲν ἔχω τὴν ἰσχὺ νὰ αὐτοσυντηροῦμαι.

Ἐπειτα, δὲν μπορῶ νὰ ὑπάρχω χωρὶς νὰ συντηροῦμαι γιὰ ὅσο χρόνο ὑπάρχω, εἴτε ἀπὸ τὸν ἑαυτό μου, ἂν ἔχω αὐτὴ τὴν ἰσχὺ, εἴτε ἀπὸ κάποιον ἄλλο ὁ ὁποῖος νὰ τὴν ἔχει (κατὰ τὰ Ἀξ. 1 καὶ 2). Μὰ ὑπάρχω, καὶ ὡστόσο δὲν ἔχω τὴν ἰσχὺ νὰ αὐτοσυντηροῦμαι, ὅπως τεκμηριώθηκε μόλις. Ἄρα συντηροῦμαι ἀπὸ κάποιον ἄλλο.

Ἐπιπλέον, ἐκεῖνος ἀπὸ τὸν ὁποῖο συντηροῦμαι ἔχει μέσα του μορφικὰ ἢ ὑπεροχικὰ ὀτιδήποτε εἶναι μέσα μου (κατὰ τὸ Ἀξ. 4). Ὅμως ὑπάρχει μέσα μου ἡ ἀντίληψη πολλῶν τελειοτήτων ποὺ μοῦ λείπουν, καὶ συγχρόνως ἡ ἰδέα τοῦ Θεοῦ (κατὰ τοὺς Ὁρ. 2 καὶ 8). Ἄρα ἡ ἀντίληψη αὐτῶν τῶν τελειοτήτων ὑπάρχει ἐπίσης σὲ ἐκεῖνον ἀπὸ τὸν ὁποῖο συντηροῦμαι.

Τέλος, ἐκεῖνος δὲν μπορεῖ νὰ ἔχει τὴν ἀντίληψη τε-

λειοτήτων πού τοῦ λείπουν, ἤτοι τίς ὁποῖες δὲν ἔχει μέσα του μορφικά ἢ ὑπεροχικά (κατὰ τὸ Ἄξ. 7)· ἀφοῦ πράγματι ἔχει τὴν ἰσχὺ νὰ μὲ συντηρεῖ, ὅπως εἰπώθηκε ἤδη, θὰ ἔχει πολὺ περισσότερο τὴν ἰσχὺ νὰ τίς δώσει [169] στὸν ἑαυτό του, ἂν τοῦ λείπουν (κατὰ τὰ Ἄξ. 8 καὶ 9). Ὅμως ἔχει τὴν ἀντίληψη ὅλων ἐκείνων οἱ ὁποῖες μοῦ λείπουν, καὶ γιὰ τίς ὁποῖες συλλαμβάνω ὅτι μποροῦν νὰ εἶναι μόνο στὸν Θεό, ὅπως τεκμηριώθηκε μόλις. Ἄρα τίς ἔχει μέσα του μορφικά ἢ ὑπεροχικά, καὶ ἔτσι εἶναι ὁ Θεός.

ΠΟΡΙΣΜΑ

Ο ΘΕΟΣ ΔΗΜΙΟΥΡΓΗΣΕ ΤΟΝ ΟΥΡΑΝΟ, ΤΗ ΓΗ
ΚΑΙ ΟΛΑ ΟΣΑ ΕΙΝΑΙ ΕΚΕΙ
ΕΠΗΠΛΕΟΝ, ΚΑΘΕΤΙ ΠΟΥ ΣΥΛΛΑΜΒΑΝΟΥΜΕ ΣΑΦΩΣ
ΜΠΟΡΕΙ ΝΑ ΤΟ ΚΑΝΕΙ ΕΤΣΙ ΟΙΩΣ ΤΟ ΣΥΛΛΑΜΒΑΝΟΥΜΕ.

Ἀπόδειξη

“Ὅλα τοῦτα ἔπονται σαφῶς ἀπὸ τὴν προηγούμενη πρόταση. Πράγματι, ἡ ὑπαρξὴ τοῦ Θεοῦ τεκμηριώθηκε ἐκεῖ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι πρέπει νὰ ὑπάρχει κάποιος στὸν ὁποῖο νὰ ὑπάρχουν μορφικά ἢ ὑπεροχικά ὅλες οἱ τελειότητες τῶν ὁποίων ὑπάρχει μέσα μας κάποια ἰδέα. Ὅμως ὑπάρχει μέσα μας ἡ ἰδέα κάποιας δυνάμης τόσο μεγάλης ὥστε μόνο ἐκεῖνος στὸν ὁποῖο βρίσκεται μπορεῖ νὰ δημιουργήσῃ τὸν οὐρανό, τὴ γῆ, κλπ., καὶ νὰ ἔκανε ὅλα τὰ ἄλλα πού κατανοῶ ὡς δυνατά.” Ἄρα, μαζὶ μὲ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ Θεοῦ τεκμηριώθηκαν καὶ ὅλα τοῦτα.